

Robert Czulda

Brytyjsko-sowiecka agresja na Iran w 1941 roku : przyczyny, przebieg i konsekwencje

Przegląd Historyczno-Wojskowy 16 (67)/1 (251), 47-74

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BRYTYJSKO-SOWIECKA AGRESJA NA IRAN W 1941 ROKU. PRZYCZYNY, PRZEBIEG I KONSEKWENCJE¹

Celem artykułu jest przedstawienie i zanalizowanie wspólnej agresji Wielkiej Brytanii i Związku Sowieckiego w 1941 r. na neutralny Iran, który ściągnął na siebie uwagę mocarstw nie tylko ze względu na geostrategiczne położenie oraz bogate zasoby ropy naftowej, ale także za sprawą bliższej współpracy z III Rzeszą. Zbliżenie na linii Teheran–Berlin zostało uznane w połowie 1941 r. zarówno w Londynie, jak i Moskwie za bezpośrednie zagrożenie, które należy wyeliminować, by zabezpieczyć swoje geostrategiczne interesy. Efektem była krótkotrwała wojna, obalenie monarchy oraz okupacja tego kraju.

Położenie międzynarodowe Iranu przed II wojną światową

Zanalizowanie przyczyn, przebiegu i konsekwencji agresji na Iran w 1941 r. wymaga cofnięcia się o kilka dekad, aby pokazać miejsce Iranu, a wcześniej Persji² w systemie międzynarodowym, a także rolę tego państwa w rywalizacji mocarstw – Wielkiej Brytanii, a także carskiej Rosji (później Związku Sowieckiego). Persja, w starożytności tworząca jedno z największych potęg na świecie, zaczęła mocno odczuwać ekspansjonistyczne aspiracje Rosjan i Brytyjczyków już na początku XIX w. Ci pierwsi w latach 1804–1813 prowadzili z nią wojnę, która zakończyła się wymuszeniem na szachu znaczących ustępstw terytorialnych na obszarze Kaukazu. Po nieudanej wojnie z imperium osmańskim (1821–1823) w 1826 r. Persja wywołała dwuletnią wojnę z dużo silniejszą Rosją o kaukaskie chanaty. Petersburg wyrwał spod perskiego panowania całość kaukaskich terenów i uzyskał tym samym dominację nad Morzem Kaspijskim³. Wewnętrznie rozbita i zmęczona Persja z czasem coraz bardziej uzależniała się od Rosji, w tym przede wszystkim za sprawą powołanej w 1879 r. Brygady Perskich Kozaków. Formacja ta, zamiast stać się elitarną jednostką szacha, szybko przerodziła się w instrument kontroli carskich władz nad Persją⁴.

¹ Artykuł powstał dzięki stypendium badawczemu Fundacji z Brzezia Lanckorońskich.

² Nazwa Persja formalnie obowiązywała do marca 1935 r.

³ Szerzej zob. P. Borawski, *Wojna rosyjsko-perska 1826–1828*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2011.

⁴ Brygada Kozaków powstała po tym, jak w 1878 r. Naser ad-Din Szah Kadżar odwiedził Rosję. Car zaofiarował monarsze ochronę oddziału kozackiego. Naser ad-Din Szah Kadżar był tak bardzo zadowolony z ich służby, że poprosił o oddelegowanie kozackich oficerów na potrzeby swej armii. Aż do 1920 r. Brygada Kozaków była oparta na rosyjskich (kozackich) oficerach i podoficerach. Uchodziła za najlepszą i elitarną jednostkę szacha.

W relacjach z Wielką Brytanią Persja również zanotowała wiele porażek, co z czasem wpechnęło ją w orbitę wpływów Londynu. Wystarczy wymienić nie tylko nieudane militarne operacje, jak chociażby wojnę z Brytyjczykami o afgański Herat (1856–1857), ale także postępującą brytyjską dominację gospodarczą⁵. Trudno nie zgodzić się z brytyjskim dyplomatą lordem Curzonem, który stwierdził, że był to *najpętniejszy i najbardziej niezwykły przykład w całej historii oddania całości potencjału przemysłowo-surowcowego w obce ręce*⁶. Nie ma więc przesady w stwierdzeniu, iż połączenie gospodarczej, politycznej i militarnej słabości, uzależnienia od Wielkiej Brytanii i carskiej Rosji, które to mocarstwa wspierały *niepopularną dynastię Kadżarów przed rewoltą lub rebelią*, przekształcało Persję w *półkolonię, gdzie suwerenność zarówno mieszkańców, jak i rządu była mocno ograniczona*⁷. Wszelkie próby zrzucenia obcego jarzma były brutalnie tłumione⁸. Nieudana rewolucja konstytucyjna (1905–1907) doprowadziła do brytyjsko-rosyjskiej inwazji, co najlepiej pokazuje słabość państwa w odniesieniu do potęg zewnętrznych. Persja, jak ujął to jeden z brytyjskich parlamentarzystów, *znalazła się między życiem a śmiercią, podzielona, niemal rozczłonkowana, bezbronna i bez przyjaciół, na naszej łasce*⁹.

Chociaż w listopadzie 1914 r. Persja ogłosiła neutralność, nie uniknęła jednak zaangażowania w I wojnę światową. Na jej terytorium walczyły siły z Rosji, Turcji, Niemiec, a także Wielkiej Brytanii, która na południu utrzymywała jednostki do ochrony pól naftowych¹⁰. Pomimo że Persja formalnie nie była stroną w I wojnie światowej, to czteroletnie zmagania na jej terytorium zamieniły kraj w ruinę i doprowadziły do ogromnych, wynoszących ok. 2 mln osób strat ludzkich. Podobnie jak w 1907 r., tak i w roku 1915 Rosja i Wielka Brytania dokonały rozbioru tego kraju, dzieląc go na strefy wpływów. Po I wojnie światowej Persja była nadal traktowana

⁵ Począwszy od koncesji w 1857 r. na budowę linii telefonicznej Iran przyznawał kolejne, oddając w całości pod obcą kontrolę przemysł, rolnictwo, wydobywanie surowców naturalnych, a nawet emisję waluty.

⁶ M. Elm, *Oil, Power, and Principle: Iran's Oil Nationalization and Its Aftermath*, Nowy Jork 1992, s. 2. Tłumaczenia wszystkich cytatów anglojęzycznych wykonał Robert Czulda.

⁷ *The Cambridge History of Iran*, t. 7, W. W. Bayne-Fisher i in., Cambridge 1991, s. 181.

⁸ 31 VIII 1907 r. w Petersburgu oba państwa podpisały porozumienie, które było pierwowzorem paktu Ribbentrop–Mołotow z 23 VIII 1939 r. Tak jak Związek Sowiecki i III Rzesza podzieliły między siebie państwa i narody Europy Środkowo-Wschodniej, tak wówczas w Petersburgu wydano wyrok na Persję. Londyn, który pierwotnie wspierał konstytucjonalistów, przejął kontrolę nad południem, co zabezpieczało dostęp do surowców energetycznych i szlaki do Indii. Petersburg wziął północ kraju.

⁹ S. Kinzer, *All the Shah's Men. An American Coup and the Roots of Middle East Terror*, New Jersey 2003, s. 39. Zob. również wspomnienia Amerykanina Williama M. Shustera (*The Strangling of Persia: Story of the European Diplomacy and Oriental Intrigue that Resulted in the Denationalization of Twelve Million Mohammedans. A Personal Narrative*, Waszyngton 1987), który z rekomendacji amerykańskiego Kongresu pomagał Iranowi zarządzać skarbem.

¹⁰ Szerzej zob. I. Paczkowska, *Cesarstwo Iranu. Keszczware Szabenszahi-je Iran*, Warszawa 1977, s. 34–36; M. G. Majd, *Persia in World War I and Its Conquest by Great Britain*, Lanham 2003; *World War I*, t. 3, M–R, red. S. C. Tucker, Santa Barbara 2005, s. 912–913; R. Ward, *Immortal. A Military History of Iran and its Armed Forces*, Waszyngton 2009, s. 109–124; S. C. Tucker, P. M. Roberts, *World War I*, Santa Barbara 2005, s. 1422–1425.

jako *wewnętrzne podwórko* w starciu mocarstw, czego dowodem było przeniesienie wiosną 1920 r. części walk bolszewików z „białą” armią właśnie do Persji, co skutkowało okupacją prowincji Gilan, gdzie stacjonowały również siły brytyjskie.

W kolejnych latach irański monarcha Reza Szah Pahlawi, wzorując się na Atatürku, przystąpił do ambitnej modernizacji kraju w każdym aspekcie, w tym także społecznym i gospodarczym¹¹. Dążąc do politycznej emancypacji, starał się ograniczyć brytyjską dominację i w tym celu w latach 30. zintensyfikował współpracę z Niemcami¹². Podjął też kroki zmierzające do zwiększenia potencjału wojskowego państwa. Natychmiast po przejęciu władzy w 1921 r. nakazał stworzyć narodowe siły zbrojne. Podstawą ich formowania miały być jednostki żandarmerii, powołanej i zorganizowanej z pomocą Szwedów (łącznie liczyły one wówczas 700 oficerów i prawie 9300 podoficerów i szeregowych)¹³. Drugą co do wielkości formacją irańską, ale o dużo gorszej reputacji niż poprzednia, była wówczas wspomniana już Brygada Perskich Kozaków (300 oficerów i 7 tys. podoficerów i szeregowych). W 1925 r. wprowadzono powszechny pobór do wojska. Wówczas siły zbrojne liczyły ok. 40 tys. żołnierzy. Docelowo liczebność armii miała osiągnąć 100 tys. żołnierzy. Szach zaczął przeznaczać duże sumy pieniędzy na rozwój wojska. W latach 1926–1941 budżet obronny wzrósł aż pięciokrotnie. Armia nie cieszyła się jednak zaufaniem rodaków, była słabo wyszkolona i wyposażona.

Iran a wybuch II wojny światowej

Wybuch wojny w 1939 r. był dla Iranu wydarzeniem bardzo niepokojącym. Po agresji III Rzeszy i Związku Sowieckiego na Polskę Irańczycy obawiali się, że wojna nie zakończy się szybko – tym bardziej że włączyły się w nią Francja i Wielka Brytania. Wszystkie zaangażowane militarne państwa miały wpływy na Bliskim Wschodzie, co mogło oznaczać dla Iranu kolejną agresję. Dotyczyło to zarówno Wielkiej Brytanii, która w Iranie posiadała rafinerie, jak i Związku Sowieckiego, którego potęga za sprawą porozumienia Ribbentrop–Mołotow nie była już szachowana przez Niemcy. Oznaczało to, że Stalin po zajęciu części Polski mógł skierować się, jak czynili to jego polityczni poprzednicy, na południe – w stronę Morza Czarnego oraz Kaspijskiego.

Już 4 września 1939 r. Iran ogłosił neutralność, która od początku nie była respektowana. Wielka Brytania była bowiem w stanie wojny z III Rzeszą – głównym partnerem gospodarczym Iranu¹⁴. W ramach działań na morzu Royal Navy

¹¹ Szerzej zob. A. M. Ansari, *Modern Iran Since 1921. The Pahlavis and After*, Harlow 2003, s. 40–74; R. Czulda, *Iran 1925–2014. Od Pahlawich do Rouhaniego*, Warszawa 2014, s. 28–33.

¹² Początek nastąpił po 1933 r. Szerzej zob. M. Rezun, *The Soviet Union and the Iran: Soviet Policy in Iran from the Beginnings of the Pahlavi Dynasty until the Soviet Invasion in 1941*, Leiden 1981, s. 319 i n.

¹³ R. Ward, *op. cit.*, s. 131.

¹⁴ Iran eksportował do III Rzeszy głównie żywność, bawełnę, ryż, złoto, jęczmień, skóry, dywany oraz opium. Zob. National Archives, Kew Gardens, Londyn (dalej – NA), Foreign Office

zaczęła blokować niemieckie statki handlowe, co sprawiło, że Iran – uzależniony od współpracy z III Rzeszą – zaczął borykać się z trudnościami eksportowymi. Szacha niepokoiły w tym okresie również działania Związku Sowieckiego, który rozpoczął politykę presji także wobec Turcji, starając się wymusić na niej rewizję konwencji z 1936 roku z Montreux regulującej status cieśnin czarnomorskich. Coraz agresywniejsza polityka Stalina (w tym agresja na Finlandię 30 listopada 1939 r.) zmusiła szacha do działania. W styczniu 1940 roku rozpoczęto w północnym Iranie budowę pasa umocnień. Wysłano tam dodatkowe siły, które w pierwszym kwartale tego roku osiągnęły stan sześciu dywizji piechoty. W tym samym czasie Wielka Brytania rozważała atak na rumuńskie pola naftowe oraz na Kaukaz¹⁵. 19 grudnia 1939 r. brytyjski gabinet wojenny, przychylając się do rekomendacji sfer wojskowych, stwierdził, że *w obliczu pojawienia się pierwszych znaków, oznaczających rosyjską agresję na Iran, (brytyjskie wojsko zapewni – R.C.) bezpieczeństwo wewnętrzne i obronę przeciwlotniczą anglo-irańskim polom naftowym i portowi w Basrze (...)* Szczególnie istotne jest, aby rosyjskie natarcie nie pozbarwiło nas dostępu do baz w Iraku i Turcji, które byłyby konieczne do przeprowadzenia ataku lotniczego na rosyjskie ośrodki produkcji ropy naftowej na Kaukazie¹⁶.

Nie mając świadomości brytyjskich planów oraz zdając sobie sprawę z własnej słabości w obliczu potencjalnej agresji sowieckiej, irańscy decydenci rozpoczęli sondowanie Londynu na temat możliwości zawarcia tajnego sojuszu przeciwko Związkowi Sowieckiemu. Jednocześnie w styczniu 1940 r. poproszono Brytyjczyków o niezwłoczne dostarczenie 60 samolotów bombowych i myśliwców „Hurricane”. Minister wojny w rozmowie z brytyjskim attaché wojskowym posunął się do deklaracji, że Iran jest gotów wysłać samoloty do zbombardowania celów w Baku¹⁷. Prośba została odrzucona, gdyż RAF sam pilnie potrzebował każdego samolotu. Co więcej, Wielka Brytania nie chciała prowokować Związku Sowieckiego, wiedząc, że wojna z Moskwą byłaby dla niej katastrofą. Brytyjczycy chcieli uniknąć takiej ewentualności za wszelką cenę.

Trzecim powodem była nieufność wobec szacha z powodu jego proniemieckiego kursu, który rozpoczął się wraz z dojściem Adolfa Hitlera do władzy w 1933 r. III Rzesza od początku zabiegała o sojusz z Iranem – zapraszał on niemieckich

(dalej – FO), 371/31443, E 3655/3655/34, Annual Political Report for 1941 by Sir R. Bullard, 26 V 1942 r., s. 2. Iran dostarczał głównie maszyny ciężkie i produkty stalowe. Dla przykładu, od kwietnia do grudnia 1940 r. 62% produktów żelaznych, maszyn ciężkich i torów kolejowych sprowadzono z III Rzeszy. Zob. *ibidem*, 371/27230, The economic effect of a total blockade of Iran. From all sources under our control, 21 VI 1941 r., s. 1–2. W 1936 i 1937 r. III Rzesza była głównym partnerem gospodarczym Iranu.

¹⁵ B. Millman, *The Ill-Made Alliance: Anglo-Turkish Relations, 1934–1940*, Montreal 1998, s. 345.

¹⁶ R. A. Stewart, *Sunrise at Abadan. The British and Soviet Invasion of Iran, 1941*, Nowy Jork 1988, s. 17–18.

¹⁷ NA, FO, 371/27149, E 2014, A political report on Iran for the year 1940 by Sir R. Bullard, 21 II 1941 r., s. 14–15.

ekspertów, a także udzielił lotniczych koncesji „Lufthansie” – nie tylko z powodów geostrategicznych, ale również gospodarczych i ideologicznych. Przejawem tych zabiegów było m.in. wydawane od 1933 r. w Niemczech proirańskie czasopismo „Iran-e Bastan”. Znamienne, że w 1936 r. na mocy norymberskich ustaw rasowych Irańczyków uznano za czystej krwi Aryjczyków, a niemiecka propaganda podkreślała podobieństwo Rezy Szaha do Benito Mussoliniego, Atatürka oraz Adolfa Hitlera¹⁸.

Taka polityka Rezy Szaha Pahlawiego nie zjednywała sobie sympatii Wielkiej Brytanii. Despotyczny monarcha już w 1940 r. został określony przez brytyjskiego ambasadora w Teheranie sir Readera Bullarda mianem *coraz bardziej chciwego, aroganckiego, osamotnionego i coraz mniej lubianego*¹⁹. Reza Szah Pahlawi mógł czuć sympatię do Adolfa Hitlera ze względu na autorytarny charakter jego rządów, ale głównym powodem współpracy z jego reżimem była gospodarka i geostrategiczna pragmatyka – bliskie kontakty z III Rzeszą pozwalały wzmocnić pozycję Iranu w odniesieniu do Wielkiej Brytanii oraz traktowanego ze szczególną niechęcią Związku Sowieckiego. W III Rzeszy widziano obrońcę przed znienawidzonymi i pogardzanymi Rosjanami. Wielu Irańczykom Niemcy, podobnie jak Amerykanie, kojarzyli się dobrze, w odróżnieniu bowiem od Brytyjczyków i Rosjan nigdy nie zapisali się negatywnie w historii ich kraju. Jeden z członków irańskiego rządu tak przedstawił w rozmowie z niemieckim agentem wywiadu stanowisko Iranu na sprawy międzynarodowe: *Przez dekady przyszło nam żyć w napięciu pomiędzy rywalizacją polityczną Rosji i Anglii. Rosjanie wykorzystali naszą wcześniejszą słabość i zabrali nam Kaukaz (...) Brytyjczycy zachowują się jak biali panowie, którzy patrzą na nas z niebywałą arogancją i traktują nas jak kolonię. Co pozostaje nam innego, jak tylko nakierowywać jednych przeciwko drugim? Rosjanie przeciwko Brytyjczykom i odwrotnie. Dzisiaj jednak mamy tę wspaniałą możliwość, że jest trzecia siła – albo Stany Zjednoczone, albo Niemcy*²⁰.

Iran starał się lawirować pomiędzy trzema państwami. Zdawano sobie sprawę, że zbyt otwarta współpraca z III Rzeszą doprowadzi do pogorszenia relacji z Wielką Brytanią i Związkiem Sowieckim, a więc pogorszy międzynarodowe położenie Iranu. Wybuch wojny w 1939 r. osłabił jednak pozycję Niemiec w Iranie, co stało się za przyczyną wspomnianej blokady nałożonej przez Wielką Brytanię. Przyniosło to pogorszenie sytuacji gospodarczej Iranu, który zaczął szybko odczuwać skutki malejącego eksportu ropy naftowej. Wielka Brytania, która wprowadziła racjonowanie paliwa do samochodów, ograniczyła wypłaty należności dla Iranu. Na pogorszenie stanu irańskiej gospodarki nałożyła się nowa sytuacja geostrategiczna. Sojusz

¹⁸ M. Rezun, *op. cit.*, s. 333.

¹⁹ NA, FO, 371/27149, E 2014, A political report on Iran for the year 1940 by Sir R. Bullard, 21 II 1941 r., s. 13.

²⁰ Y. H. Aboul-Enein, B. H. Aboul-Enein, *The Secret War for the Middle East. The Influence of Axis and Allied Intelligence. Operations during World War II*, Annapolis 2013, s. 105. Zob. też Y. H. Aboul-Enein, B. H. Aboul-Enein, J. D. Thornton, *Axis and Allied Intervention, Collaboration in Iran*, „Infantry” 2010, t. 99, nr 4, s. 17–21.

niemiecko-sowiecki, czego emanacją była wspólna agresja na Polskę, zmniejszał zaufanie Teheranu do Adolfa Hitlera. Sprawna dyplomacja irańska zareagowała od razu – postanowiono zbliżyć się do Wielkiej Brytanii. Podłożem działań w tym kierunku była decyzja ze stycznia 1940 r. o nakazie opuszczenia przez wszystkich obywateli Związku Sowieckiego i III Rzeszy prowincji Chuzestan, gdzie znajdowały się brytyjskie pola naftowe. Oprócz prośby o samoloty na początku 1940 r. Iran zabiegał o większą pomoc (w tym wojskową) ze strony Wielkiej Brytanii, ale – jak stwierdził niechętny szachowi sir Reader Bullard – *przekonywanie o wspólnym froncie i o pełnym wsparciu Wielkiej Brytanii było nonsensem*²¹. Pomysł został odrzucony, a brak zaufania do Iranu został drastycznie pogłębiony w styczniu 1941 r., kiedy to Wielka Brytania odkryła, iż 30 tys. ton zboża przekazanego Iranowi z Indii trafiło do Związku Sowieckiego, a stamtąd – tak przypuszczał Londyn – najprawdopodobniej do III Rzeszy. Sir Bullard uznał to za *działanie nieneutralne i nieuczciwe*²².

Pomimo prób zrównoważenia kontaktów i prowadzenia polityki neutralności wojna zbliżała się do granic Iranu. Za sprawą Francji pojawił się pomysł zaatakowania celów na Kaukazie, który dostarczał Związkowi Sowieckiemu aż 80% ropy naftowej. Wstępny plan zakładał zbombardowanie obiektów w Baku, Poti, Batumi oraz Groznm. Według francuskich sztabowców, operacja miałaby potrwać około tygodnia. Francuzi mieliby wydzielić 6 grup bombowych, a Brytyjczycy – 3. Łącznie w akcji miało wziąć udział 100 samolotów²³. W marcu 1940 r. Francuzi wyrażali przekonanie, że bezpośrednim skutkiem nalotu byłby *cios w rolnictwo i przemysł Rosji, a w konsekwencji jej paraliż. Negatywne skutki – przewidywali – odczują również Niemcy, co tym samym będzie miało znaczący wpływ na losy wojny*²⁴. 28 marca 1940 r. brytyjski rząd uznał, że jakikolwiek skuteczny atak doprowadziłby do wojny ze Związkiem Sowieckim, na którą Londyn nie mógł sobie pozwolić²⁵. Ograniczono się więc jedynie do rozpoznania lotniczego obszaru, z którego w połowie marca 1940 r., po zakończeniu wojny z Finlandią, Stalin rozpoczął przegrupowywanie jednostek liniowych do Baku i Tbilisi. Łącznie sowieckie siły urosły tam do 200 tys. żołnierzy i tysiąca czołgów, wspieranych przez 500 samolotów²⁶. Odpowiadając na ten ruch, w maju 1940 r., brytyjski ambasador w Iraku sir Basil

²¹ NA, FO, 371/27149, E 2014, A political report on Iran for the year 1940 by Sir R. Bullard, 21 II 1941 r., s. 6.

²² *Ibidem*, s. 5. Odblokowanie wymiany handlowej pomiędzy III Rzeszą a Iranem nastąpiło po włączeniu się Włoch do wojny. Wówczas główne szlaki handlowe prowadziły przez Turcję i Kaukaz. Ten drugi został odblokowany dzięki zawarciu 25 III 1940 r. irańsko-sowieckiego porozumienia handlowego, które zastąpiło dokument wygasły w 1938 r.

²³ Szerzej na temat operacji „Pike” zob. P. Osborn, *Operation Pike: Britain versus the Soviet Union, 1939–1941*, Westport 2000.

²⁴ T. Imlay, *France and the Phoney War, 1939–1940*, w: *French Foreign and Defence Policy, 1918–1940: The Decline and Fall of a Great Power*, Londyn 1998, s. 269.

²⁵ J. Jackson, *The Fall of France. The Nazi Invasion of 1940*, Oxford-Nowy Jork 2003, s. 82.

²⁶ R. A. Stewart, *op. cit.*, s. 22.

Newton postulował rozmieszczenie w Iraku dodatkowych sił wojskowych, by w ten sposób zabezpieczyć się przed sowiecką agresją przez Iran (operacja „Trout”)²⁷. Postulat ten został zanalizowany, plany obronne przygotowano, aczkolwiek dodatkowych sił z Indii nie wysłano – jedynie przesunięto magazyn broni do Basry.

Wybuch wojny w Europie Zachodniej 10 maja 1940 r. doprowadził do daleko idącej zmiany sytuacji geostrategicznej. Zarówno Francja, jak i Wielka Brytania zostały zmuszone do porzucenia planów działań zbrojnych na Kaukazie, tym bardziej że plany te wpadły we Francji w niemieckie ręce. Hitler przekazał je Stalinowi, co oczywiście pogorszyło relacje francusko-sowieckie i brytyjsko-sowieckie. Co więcej, alianci musieli na Bliskim Wschodzie skoncentrować się na Włoszech, które przystąpiły do wojny. Mussolini miał do dyspozycji wówczas 215 tys. żołnierzy w Libii i 290 tys. we Włoskiej Afryce Wschodniej (Etiopia, Somali Włoskie).

Okoliczności te dla Iranu mogły być korzystne, gdyż kierowały zainteresowanie Wielkiej Brytanii i Francji w rejon basenu Morza Śródziemnego. Z perspektywy geostrategicznej wybuch wojny w Europie Zachodniej był jednak niekorzystny, redukował bowiem prawdopodobieństwo wojny sowiecko-niemieckiej, a wojna ta wymuszała na Stalinie przerwienie sił ze zmilitaryzowanego Kaukazu na zachód. Brak bezpośredniego zagrożenia u zachodnich granic Związku Sowieckiego, a także świadomość, że Wielka Brytania zaangażowana jest w innej części Bliskiego Wschodu zwiększały ryzyko agresji Stalina na Iran. Mógł on bowiem w ten sposób uzyskać w tym kraju pozycję dominującą i postawić Londyn przed faktami dokonanymi. Co więcej, wybuch faktycznej wojny Niemiec z Wielką Brytanią sprawiał, że rosła potrzeba Berlina, by usunąć z Iranu wszystkie brytyjskie wpływy, w tym także przejąć rafinerię w Abadanie. Pogorszenie sytuacji bezpieczeństwa Iranu było oczywiste. Świadomość tego mieli niemieccy dyplomaci. Już 19 maja 1940 r. Erwin Ettl, ambasador Rzeszy w Teheranie, informował Berlin: *jakiegokolwiek osłabienie pozycji Anglii na froncie zachodnim automatycznie pogorszy pozycję Anglii w Iranie, w tym Anglo-Iranian Oil Company, które jest kluczowe dla Imperium Brytyjskiego (...) Zarówno szach, jak i rząd są, nie ma co do tego wątpliwości, świadomi zagrożenia, które płynie dla nich ze strony Związku Sowieckiego (...) W razie klęski Anglii pozycja kraju w relacjach z potężnym sąsiadem z północy stanie się dużo trudniejsza, zniknie bowiem angielska siła równoważąca*²⁸.

Iran szybko stał się obiektem intensywnych zabiegów dyplomatycznych. 2 lipca 1940 r. w Teheranie odbyło się spotkanie sowieckiego ambasadora Matwieja Filimonowa ze wspomnianym Erwinem Ettelem. Podczas rozmowy Filimonow przyznał, że Moskwa chce zabezpieczyć szlaki tranzytowe w Iranie, a także

²⁷ NA, FO, 371/27149, E 2014, A political report ..., s. 26. Założenia operacji „Trout” opierały się na wysłaniu 5 Indyjskiej Dywizji Piechoty jako sił pierwszego rzutu. W ramach operacji „Herring” do Iraku i Iranu planowano łącznie wysłać 3 dywizje. Zob. R. A. Stewart, *op. cit.*, s. 18.

²⁸ R. A. Stewart, *op. cit.*, s. 23.

wyrugować Brytyjczyków. Sowieci nie planowali atakować sił brytyjskich, ale w razie konieczności ciężar działań miał zostać przeniesiony do północnego Iraku. Irańscy decydenci mieli świadomość sowieckich celów – w Teheranie politykę Stalina względem Iranu odbierano jako otwarcie wrogą i konfrontacyjną.

Uznawszy, że ryzyko agresji z północy jest wielkie, w trybie pilnym premier Ali Mansur spotkał się 10 lipca z ambasadorem Ettelem, starając się wysondować przyczyny polityki Moskwy. Irańscy decydenci sądzili, że mają one związek z przekazaniem Sowiecom przez Niemcy francuskich planów nalotu na Kaukaz, w którym to nalocie miał wziąć udział Iran (o czym nie wiedział). Przypuszczenie to znalazło potwierdzenie 1 sierpnia 1940 r., kiedy to Władimir Mołotow oskarżył Iran i Turcję o przygotowywanie razem z Francją i Wielką Brytanią agresji na Związek Sowiecki. Część irańskich dyplomatów uważała, że w rzeczywistości był to tylko pretekst uzasadniający przewidywany atak Związku Sowieckiego na Iran oraz Turcję, która w obliczu sowieckiej presji (m.in. żądania udostępnienia baz na Dardanelach i zwrotu prowincji Kars i Ardahan) zmobilizowała milion żołnierzy. Iran, który przeprowadził ograniczoną mobilizację i wysłał dodatkowe siły na północ, nie wiedział, że zaprzyjaźnione z nim Niemcy są gotowe włączyć się do agresji.

W obliczu fiaska zbliżenia z Wielką Brytanią, w maju 1940 r. zainicjowano również nieudane rozmowy ze Stanami Zjednoczonymi. Występowano w nich o możliwie jak najszybszą sprzedaż 50–60 lekkich bombowców i 30 myśliwców, a także wybudowanie w Iranie linii produkcyjno-montażowej samolotów²⁹. W sprawie dostaw samolotów i broni przeciwlotniczej prowadzono również ograniczone rozmowy z Japonią, ale również i one nie zakończyły się powodzeniem. Przystąpiono do wzmocnienia obrony. Zaczęto budować okopy, powoływać rezerwistów, a także wzmocnić siły na północy, gdzie niezmiennie stacjonowało sześć irańskich dywizji. Sytuacja była tak napięta, iż 6 sierpnia 1940 r. gen. Sherman Miles, attaché wojskowy Stanów Zjednoczonych w Moskwie, informował centralę o nieuchronnym wysłaniu przez Moskwę do władz irańskich żądania przekazania Sowiecom kontroli nad irańskim wybrzeżem Morza Kaspijskiego³⁰.

Przerwane przygotowania do inwazji

Ostatecznie do sowieckiej inwazji na Iran nie doszło, podobnie jak do brytyjskiej. Plany Wielkiej Brytanii musiały zostać zmienione. Bezpośrednim powodem był przewrót w sąsiednim Iraku 1 kwietnia 1941 r. W jego wyniku probrytyjski regent Abdullah został pozbawiony władzy. Jego miejsce zajął Raszid Ali, zwolennik arabskiego nacjonalizmu, a więc tym samym przeciwnik Wielkiej Brytanii.

²⁹ Znaczna część umowy miała opierać się na kredytach, co nie spotkało się z pozytywną reakcją Stanów Zjednoczonych Ameryki.

³⁰ R. A. Stewart, *Soviet Military Intervention in Iran, 1920–46*, „Parameters” 1981, t. 11, nr 4, s. 27.

Wobec tego konfliktu Iran próbował zachować neutralność, czego przejawem była odmowa wydania wizy tranzytowej niemieckiemu dyplomacie Fritzowi Grobby'emu, który chciał dotrzeć do Iraku przez terytorium Iranu. Odrzucono jednocześnie niemieckie naciski, by zakazać brytyjskim okrętom wojennym operowania na szlaku wodnym Szatt al-Arab³¹. Sytuacja Wielkiej Brytanii uległa dalszemu pogorszeniu 6 kwietnia 1941 r., kiedy to Niemcy napadły na Grecję i Jugosławię, oraz 20 maja, wraz z rozpoczęciem niemieckiej inwazji na Kretę. Siły Osi zbliżyły się jeszcze bardziej do brytyjskich pozycji na Bliskim Wschodzie.

Dla Wielkiej Brytanii Iran chwilowo stracił znaczenie priorytetowe. Najważniejsze stało się odzyskanie władzy w Iraku, gdzie puczyści uzyskali poparcie wielkiego muftiego Jerozolimy Mohammada Amina al-Husajniego, który za antybrytyjskie działania został w 1939 r. zmuszony do opuszczenia Palestyny i osiedlenia się w Iraku. Dla Niemców zaś Iran zyskał na znaczeniu. Ambasador Ettel otrzymał polecenie wysondowania stanowiska szacha co do możliwości wsparcia ze strony Iranu w dostarczeniu niemieckiej broni do Iraku. Jak wówczas stwierdzono, *mamy powody sądzić, że irański rząd jest po stronie Iraku, nawet jeśli nie przyzna tego otwarcie*³². Berlin jednak się mylił – szach nie tylko nie chciał pomóc antybrytyjskiej rebelii, ale przyznał, że brał pod uwagę wysłanie do Iraku dwóch dywizji piechoty, aby w ten sposób wesprzeć Wielką Brytanię w zduszeniu rebelii, mimo jej proniemieckiego charakteru³³. Ostatecznie jednak za namową swych generałów pomysł ten odrzucił. Londyn tymczasem nie potrzebował już tak pilnie pomocy, gdyż na początku maja do Basry przybyła 21 Indyjska Dywizja Piechoty. Wojska brytyjskie ostatecznie obaliły Alego Raszida, który ze swoimi zwolennikami uciekł do Teheranu, co stało się jednym z powodów, które ostatecznie doprowadziły do brytyjsko-sowieckiej agresji³⁴.

Wydarzenia w Iraku, w tym działania dywersyjnych sił niemieckich, były dla Brytyjczyków otrzeźwiająjące – rozumiano, że do podobnej sekwencji wydarzeń może dojść także w Iranie. 21 czerwca 1941 r. gen. Claude Auchinleck, dowódca sił w Indiach wysłał do War Office depezę, w której ostrzegwał, że jeśli Niemcy zajmą bazy lotnicze w Iranie, to cały obszar Zatoki Perskiej będzie

³¹ NA, FO, 371/31443, E 3655/3655/34, Annual Political Report for 1941 by Sir R. Bullard, 26 V 1942 r., s. 2.

³² R. A. Stewart, *Sunrise at ...*, s. 40.

³³ *Ibidem*, s. 40.

³⁴ Szerzej zob.: C. Buckley, *Five Ventures: Iraq, Syria, Persia, Madagascar, Dodecanese*, Londyn 1954; *Paiforce: The Official Story of the Persia and Iraq Command, 1941–1946*, Londyn 1948; NA, Cabinet Papers (dalej – CAB), 106/526, Iraq, Syria and Persia: despatch on operations 1941 Apr. 10–1942 Jan. 12, by General Sir Archibald P. Wavell, Commander-in-Chief, India, b.d.; W. M. S. Hamdi, *Rashid Ali al-Gailani and the Nationalist Movement in Iraq 1939–1941. A Political and Military Study of the British Campaign in Iraq and the National Revolution of May 1941*, Londyn 1987; G. Warner, *Iraq and Syria, 1941*, Londyn 1974; R. Lyman, *Iraq 1941: The Battles for Basra, Habbaniya, Fallujah and Baghdad*, Oxford–Nowy Jork 2006. Na temat niemieckich wpływów w Iraku zob. Y. H. Aboul-Enein, B. H. Aboul-Enein, *op. cit.*, s. 39–84.

zagrożony nalotami, minowaniem, desantem spadochronowym i sabotażem. Zarekomendowano zabezpieczenie szlaków handlowych z Indii do Basry, a także rafinerii w Iranie i Bahrajnie³⁵. Nie sugerowano inwazji, lecz przygotowanie odpowiedniego planu. W podobnym tonie wypowiedział się 17 lipca gen. Archibald Wavell, dowódca brytyjskich sił bliskowschodnich³⁶, który w telegramie to marsz. Johna Dilla, szefa Imperialnego Sztabu Generalnego, ostrzegał, iż powolność w działaniu może doprowadzić do powtórzenia się wydarzeń z Iraku. Sugerował przy tym podjęcie współpracy ze Związkiem Sowieckim. 18 lipca do takiej rekomendacji przychylni się szefowie sztabów, a 21 lipca stanowisko wojskowych poparł sam Winston Churchill³⁷.

Geostrategiczne znaczenie Iranu wzrosło szczególnie po 22 czerwca 1941 r., kiedy to niespodziewana napaść III Rzeszy na Związek Sowiecki zakończyła sojusz między tymi państwami. Cztery dni po tym wydarzeniu Iran ogłosił neutralność. Z perspektywy tego państwa wybuch wojny niemiecko-sowieckiej wydawał się korzystny, wiązał bowiem ręce Stalinowi. Walcząc z III Rzeszą nie mógł on przecież szykować inwazji na Iran. Tak przynajmniej myśleli Irańczycy, gdy zgromadzeni przy odbiornikach radiowych głośno wiwatowali za każdym razem, gdy pojawiał się komunikat o niemieckich postępach na froncie wschodnim³⁸. Irańczycy pomylili się myśląc, że widmo wojny znikło. Paradoksalnie było wręcz odwrotnie, czego jednak irańscy decydenci nie mogli byli przewidzieć. Niemieckie postępy na froncie sprawiały bowiem, że Londyn coraz bardziej obawiał się wkroczenia Wehrmachtu do Iranu przez Kaukaz. Wówczas droga do brytyjskich rafinerii w Abadanie, a później do Indii, stałaby otworem.

Wybuch wojny niemiecko-sowieckiej stał się przyczyną wzmożenia brytyjskiej presji dyplomatycznej na Iran. W tym okresie Londyn zajmował stanowisko bardziej stanowcze niż Moskwa. W połowie lipca Iwan Majski, ambasador Związku Sowieckiego w Londynie wyraził przekonanie, że najpierw należy zastosować sankcje gospodarcze, w tym wycofać wszystkie brytyjskie i amerykańskie statki z irańskich portów, a także wstrzymać dostawy dóbr podstawowych (konsumpcyjnych i przemysłowych) do Iranu. Wielka Brytania pomysł ten odrzuciła, gdyż uznano, że taka polityka uniemożliwiłaby szybkie osiągnięcie zakładanych celów.

³⁵ NA, War Office (dalej – WO), 106/3082, Iran (Persia) – Report by M.0.1. (Records), 21 VI 1941 r., s. 1. Zob. też *ibidem*, FO, 371/27205, E 3326/G, From C. in C. India to The War Office, rptd C. in C. Middle East, 21 VI 1941 r.

³⁶ Szerzej zob. H. E. Raugh, *Wavell in the Middle East, 1939–1941. A Study in Generalship*, Norman 2013.

³⁷ NA, WO, 106/3082, Iran (Persia) – Report by M.0.1. (Records), 21 VI 1941 r., s. 2.

³⁸ Por. *ibidem*, FO 371/27149, E 2014, A Political Report on Iran for the Year 1940 by Sir R. Bullard, 21 II 1941 r., s. 4. Sir Reader Bullard pisał (*ibidem*, s. 22), że wydarzenie to dotyczyło agresji III Rzeszy na państwa Beneluksu. Odnosząc się do agresji III Rzeszy na Związek Sowiecki, stwierdził, że *Irańczycy są bardzo zadowoleni z niemieckiego ataku na ich odwiecznego wroga*. Cyt. za: Y. H. Aboul-Enein, B. H. Aboul-Enein, *op. cit.*, s. 106.

Wzięto też pod uwagę, że zastosowanie sankcji pogorszyłyby pozycję szacha i mogłyby doprowadzić do jego upadku, a tego starano się wówczas uniknąć – stabilna władza w Iranie była bowiem konieczna, aby stworzyć szlak tranzytowy z zaopatrzeniem dla Związku Sowieckiego. Potrzebę taką zwiększała ewentualność włączenia się do wojny Japonii, co oznaczałoby zagrożenie szlaków wiodących przez Władywostok. Brytyjcy decydenci pisali o tym już 27 czerwca 1941 r.³⁹. Co więcej, embargo nie byłoby całkowite, gdyż Iran nadal mógłby importować produkty przez Turcję.

26 lipca ambasadorowie Wielkiej Brytanii i Związku Sowieckiego przekazali władzom Iranu swoje zaniepokojenie obecnością w kraju grupy Niemców. Anthony Eden 30 lipca publicznie ostrzegł Iran, a 16 sierpnia 1941 r. Brytyjczycy skierowali do władz w Teheranie memorandum, w którym zażądali niezwłocznego deportowania Niemców⁴⁰. Ponieważ wielu z nich pracowało w podstawowych gałęziach irańskiego przemysłu, Londyn zaproponował pomoc w znalezieniu ich następców wśród Brytyjczyków i sojuszników⁴¹. Anthony Eden uzgodnił w rozmowie z Iwanem Majskim, że w razie uzyskania odpowiedzi, która wykazywałaby na złagodzenie stanowiska Teheranu, rozmowy byłyby kontynuowane. Gdyby jednak okazało się, że nie ma na to nadziei, uzgodniono, że trzeba będzie przeprowadzić operację wojskową, co było zresztą zgodne z rekomendacjami wojskowych⁴². Zgodnie uznano, że inwazja powinna być przeprowadzona szybko i sprawnie – tak, aby tym samym wykluczyć nieprzewidziany i niekorzystny rozwój wydarzeń, w tym kontreakcję III Rzeszy lub działania Turcji, której relacje z Sowietami były napięte⁴³.

Ultimatum z 16 sierpnia stawiało Iran między młotem a kowadłem. Deportowanie Niemców byłoby aktem otwarcie wrogim wobec III Rzeszy, która zdobywała kolejne tereny Związku Sowieckiego, i sprzymierzeniem się z aliantami. Zignorowanie brytyjskiego memorandum z kolei pociągało za sobą wrogą reakcję Moskwy i Londynu. Chcąc zadowolić wszystkich, 18 sierpnia 1941 r. ambasador Iranu w Ankarze poinformował o częściowej zgodzie na żądania Brytyjczyków, a jednocześnie podano do wiadomości, że niewielkie grupy Niemców zaczęły opuszczać kraj. Odrzucano przy tym możliwość deportowania wszystkich obywateli

³⁹ NA, FO, 371/27230, A letter by L. S. Amery on the subject of possible joint action by ourselves and the Russians in Iran, 7 VII 1941 r. Zob. też *ibidem*, E 3751/3444/34, Mr. Eden to Sir S. Cripps (Moscow), 10 VII 1941 r.

⁴⁰ Związek Sowiecki protestował przeciwko obecności Niemców już w 1936 r. Zob. M. Rezun, *op. cit.*, s. 328. Szerzej na temat sowieckiej polityki wobec Iranu zob. R. A. Stewart, *Soviet Military...*, s. 25–33.

⁴¹ NA, FO, 371/27205, From Foreign Office to Tehran, 18 VIII 1941 r., s. 1.

⁴² *Ibidem*, E 4813/3691/G, Mr. Eden to Sir S. Cripps (Moscow), 18 VIII 1941 r., s. 1.

⁴³ Zob. szerzej: *ibidem*, E 4830/3691/G, Mr. Eden to Sir H. Knatchbull-Hugessen (Angora), 19 VIII 1941 r., s. 1–3; E 4860/3691/G, From Foreign Office to Angora, 21 VIII 1941 r., s. 1–2. O brytyjskich obawach przed reakcją Turcji na presję wobec Iranu zob. *ibidem*, E 3995/3444/34, Mr. Eden to Sir S. Cripps (Moscow), 19 VII 1941. Na temat ewentualnej presji Niemiec na Turcję zob. *ibidem*, 371/27231, E 4423/3691/G, Mr. Eden to Sir S. Cripps (Moscow), 4 VIII 1941 r.

III Rzeszy. Odpowiadając na naciski dyplomatyczne Brytyjczyków, którzy zapewniali, że szanują irańską politykę neutralności i nie mają żadnych planów wobec politycznej niepodległości Iranu⁴⁴, argumentowano niezmiennie, że deportowanie Niemców byłoby nie tylko pogwałceniem zapisów irańsko-niemieckiego traktatu handlowego, ale również złamaniem ogłoszonej przez Teheran owej polityki neutralności⁴⁵. Zgodzono się jedynie na spisanie wszystkich Niemców przebywających w Iranie i desygnowanie drugiego dozorcówca do śledzenia ruchów niemieckich statków handlowych. Poza niemieckimi sukcesami na froncie wschodnim na usztywnienie irańskiego stanowiska mogła także wpłynąć wysłana 18 sierpnia depesza Adolfa Hitlera do Rezy Szaha. Kanclerz zapewniał w niej, że niemiecka armia zajmie południową część Związku Sowieckiego w krótkim czasie. Hitler prosił szacha, by w oczekiwaniu na nadejście sił niemieckich oparł się presji Moskwy i Londynu⁴⁶.

Łączna liczba Niemców przebywających w tym okresie w Iranie nie jest znana. Według brytyjskich szacunków dyplomatycznych, było ich (wraz z kobietami i dziećmi) nie więcej niż 3 tys. Dane tureckie mówiły o 700 osobach, a sowieckie (potwierdzone przez brytyjskiego *attaché* obrony w Teheranie) nawet o 5 tys. *niezwykle aktywnych osób*⁴⁷. Steven R. Ward w książce *Immortal. A Military History of Iran and Its Armed Forces* pisze, że w 1941 r. w Iranie znajdowało się co najwyżej tysiąc niemieckich obywateli, z czego ok. 300 przedstawicieli aparatu państwowego III Rzeszy, w tym agentów służb wywiadowczych⁴⁸.

W *niemieckie zagrożenie* nie wierzyła Turcja. 6 sierpnia 1941 r. w rozmowie z ambasadorem Wielkiej Brytanii sir Hughem Knatchbullem-Hugessenem turecki minister spraw zagranicznych Şükrü Saracoğlu otwarcie przyznał, że rząd, na którego czele stał wówczas Refik Saydam, odrzuca argumenty o zagrożeniu ze strony III Rzeszy w Iranie jako mało wiarygodne i skłania się do poglądu, że prawdziwym brytyjskim *celem było połączenie brytyjskich i sowieckich sił*

⁴⁴ *Ibidem*, 371/27201, From Foreign Office to Tehran, 9 VIII 1941 r., s. 1.

⁴⁵ 17 VIII 1941 r. premier Iranu stwierdził w rozmowie z Brytyjczykami, że powolne wyjazdy Niemców (30 w ciągu 3 tygodni) postępują. Ci jednak stwierdzili, że takie tempo jest zdecydowanie niewystarczające. *Ibidem*, 371/27201, E 4547/1682/34, From Tehran to Foreign Office, 16 VIII 1941 r.

⁴⁶ K. Zdulski, *III Rzesza a świat islamu*, Łódź 2009, s. 82–83.

⁴⁷ NA, FO, 371/27201, E 4717/1682/34, From Washington to Foreign Office, 23 VIII 1941, s. 1; 371/27151, E 3798/G, From H. L. Ismay to Sir A. Cadogan, 11 VII 1941 r. O rozbieżności w brytyjskich danych świadczy m.in. telegram, który do Londynu wysłał sir Hughe Knatchbull-Hugessen, brytyjski ambasador w Ankarze. Dyplomata podawał w nim liczbę od 3 do 5 tys. Niemców. Przyznał on, że tureckie szacunki mówiły o 580 obywatelach III Rzeszy. Zob. *ibidem*, 371/27205, E 4483, From Angora to Foreign Office by Sir H. Knatchbull-Hugessen, 6 VIII 1941 r., s. 1.

⁴⁸ NA, FO, 371/27201, E 4717/1682/34, From Washington to Foreign Office, 23 VIII 1941, s. 1; 371/27151, E 3798/G, From H.L. Ismay to Sir A. Cadogan, 11 VII 1941 r. O rozbieżności w brytyjskich danych świadczy m.in. telegram, który do Londynu wysłał sir Hughe Knatchbull-Hugessen, brytyjski ambasador w Ankarze. Dyplomata podawał w nim liczbę od 3 do 5 tys. Niemców. Przyznał on, że tureckie szacunki mówiły o 580 obywatelach III Rzeszy. Zob. *ibidem*, 371/27205, E 4483, From Angora to Foreign Office by Sir H. Knatchbull-Hugessen, 6 VIII 1941 r., s. 1.

w północnym Iranie, by w ten sposób uprzędzić niemieckie działania⁴⁹. W podobnym tonie wypowiadał się minister pełnomocny Stanów Zjednoczonych w Iranie Louis G. Dreyfus jr, który pisał do Waszyngtonu: *nie bagatelizuję roli piątej kolumny w Iranie, aczkolwiek sądzę, że kwestię tę Brytyjczycy wykorzystują jako pretekst do ewentualnej okupacji Iranu. Dochodzę do wniosku, że Brytyjczycy i Rosjanie będą okupować Iran ze względu na przemożną konieczność wojskową niezależnie od tego, jak Irańczycy zareagują na ich żądania*⁵⁰. Opinia ta znajduje bezpośrednie potwierdzenie w następującej wypowiedzi premiera Churchilla: *Potrzeba transportu amunicji i uzbrojenia do Rosji (...) rodzi istotną potrzebę otwarcia możliwie szerokich kanałów transportowych do Rosji przez Persję. Perskie pola naftowe to pierwszoplanowy czynnik wojenny. Aktywna i liczna niemiecka misja operuje z Teheranu, a reputacja Niemców pozostaje wysoka (...) Przyjęliśmy możliwość współpracy z Rosjanami i zaproponowaliśmy im wspólną operację. Rozpoczęcie wojny perskiej nie obyło się bez pewnych wątpliwości, ale argumenty były przytaczające*⁵¹.

Dla Brytyjczyków, których wówczas w Iranie było ok. 2,6 tys. (głównie w rafinerii w Abadanie), faktyczna liczba Niemców była sprawą o znaczeniu drugorzędym. Jak pisano, *nie liczba jest tu istotna, lecz to, że większość z nich zajmuje najważniejsze pozycje na terenie całego kraju. Żadna inna zagraniczna wspólnota nie ma takiej pozycji i takich wpływów*⁵². O stosunku Irańczyków do przebywających w ich kraju Niemców już w lutym 1941 r. pisał sir Reader Bullard: *irański rząd nie podejmie żadnych poważnych kroków przeciwko V kolumnie zanim będzie za późno. Jeśli do Iranu wejdą (niemieccy – R.C.) żołnierze, to ani irańska armia, ani społeczeństwo nie stawia efektywnego oporu*⁵³. Brytyjczycy w telegramie wysłanym do Stanów Zjednoczonych 20 sierpnia 1941 r. przyznali, że co prawda zakładają, iż szach będzie starał się zachować neutralność, aczkolwiek jednocześnie *jeśli niemieckie siły zbliżą się do perskich granic, to jest wysoce nieprawdopodobne, by szach w jakikolwiek sposób próbował się sprzeciwić jakimkolwiek niemieckim żądaniom*⁵⁴. Podejmowanie takich prób utrudniałaby monarsze obecność niemieckich agentów. Względ na niedawne wydarzenia w sąsiednim Iraku, gdzie w wyniku przewrotu pojawiły się siły niemieckie, wpłynął na utwardzenie stanowiska Londynu. Zakładano, że w podobnych okolicznościach Niemcy mogliby albo obalić władze Iranu i powołać posłuszny im rząd, albo wymusić na szachu i premierze dostęp do baz dla Luftwaffe. Wówczas niemieckie lotnictwo mogłoby zaopatrywać

⁴⁹ NA, FO, 371/27205, E 4483, From Angora to Foreign Office by Sir H. Knatchbull-Hugessen, 6 VIII 1941 r., s. 1.

⁵⁰ Y. H. Aboul-Enein, B. H. Aboul-Enein, *op. cit.*, s. 109

⁵¹ R. A. Stewart, *Soviet Military...*, s. 28.

⁵² NA, FO, 371/27201, E 4717/1682/34, From Foreign Office To Washington, 20 VIII 1941 r., s. 1.

⁵³ *Ibidem*, 371/27149, E 2014, A political report on Iran for the year 1940 by Sir R. Bullard, 21 II 1941 r., s. 27.

⁵⁴ *Ibidem*, 371/27201, E 4717/1682/34, From Foreign Office To Washington, 20 VIII 1941 r., s. 2.

Wehrmacht na obszarze Związku Sowieckiego, atakować cele na Kaukazie, na Bliskim Wschodzie, a nawet w Indiach. Niemcy mieliby też możliwość desantu w Iranie i zaminowania akwenu Zatoki Perskiej lub Zatoki Adeńskiej, co odciąłoby Wielką Brytanię od Indii. Zagrożenie dotyczyłoby również Basry, a także brytyjskich rafinerii w Bahrajnie oraz irańskim Abadanie. Zdaniem premiera Churchilla, agresję usprawiedliwiało to, że Wielka Brytania i Rosja walczyły o życie, a swój wywód spointował, przytaczając powiedzenie starożymskiego wodza Mariusza: *inter arma silent leges* (wśród szczęku oręża prawo milczy)⁵⁵.

Brytyjska gotowość zbrojnego wejścia do Iranu rosła w miarę narastania niemieckiego zagrożenia związanego z posuwaniem się sił niemieckich coraz dalej na wschód. W ocenie Londynu, prawdopodobieństwo wkroczenia Niemców na Kaukaz, a następnie do Iranu było duże. Do prowadzenia wojny III Rzesza potrzebowała ropy naftowej, a po rozbięciu Armii Czerwonej jedyną przeszkodą, aczkolwiek nie tyle militarną, ile raczej geograficzną, byłyby górskie pasma Kaukazu i północnego Iranu. Po ich przebyciu, pomimo niedorozwoju irańskiej sieci drogowo-kolejowej, droga na Abadan stałaby otworem. Stamtąd też Wehrmacht mógłby ruszyć na zachód – w stronę Iraku, Syrii, Palestyny i Egiptu. Zagrożone też byłyby Indie. Generał Wavell w lipcu 1941 r. pisał: *Mając na uwadze obronę Indii, usunięcie Niemców z Iranu jest kluczowe. Brak działania doprowadzi do powtórki z historii – w Iraku zareagowaliśmy w odpowiednim momencie*⁵⁶.

Przedstawione powyżej przypuszczenia polityków amerykańskich i tureckich o pretekstowym charakterze obaw Brytyjczyków co do roli V kolumny niemieckiej w Iranie nie wydają się pozbawione racji. W tajnym telegramie z 31 sierpnia 1941 r. War Office przypominało, że brytyjskie cele w odniesieniu do Iranu są dużo szersze. Zaliczono do nich zabezpieczenie pól ropośnych, a także punktów strategicznych (w tym lotnisk), niezbędnych w razie niemieckiej inwazji. Zwracano również uwagę na konieczność nawiązania współpracy ze Związkiem Sowieckim, a także na potrzebę zabezpieczenia szlaków handlowych oraz *podstawowych interesów morskich w Zatoce Perskiej*⁵⁷.

Już na początku lipca 1941 r. w przygotowania brytyjskiej opinii publicznej do wojny włączyły się media. *Iran to słabe ogniwo wśród państw chroniących Indie (...)* – czytamy w dzienniku „News Chronicle” z 5 lipca. – *Wielka Brytania i Rosja muszą zwiększyć presję na irański rząd*⁵⁸. Podobny ton przybrała prasa amerykańska. Na

⁵⁵ Cyt. za: N. Bethell, *Russia Besieged*, Alexandria (VA) 1977, s. 143.

⁵⁶ NA, FO, 371/27233, 12125/G 24/8, Report by General Wavell, 23 VII 1941 r.

⁵⁷ *Ibidem*, 371/27208, E 5183, From War Office to: C.-in-C. (India), C.-in-C. (East Indies), A.O.C.-in-C. (Middle East), S.N.O. (Persian Gulf), C.-in-C. (Middle East), A.O.C. (Iraq), 31 VIII 1941 r. W odniesieniu do ostatniego punktu mowa o wielu działaniach, w tym zajęciu i wykorzystaniu bazy w Chorrarnszahr, pełnej kontroli nad wszystkimi rzekami w rejonie Zatoki Perskiej w brytyjskiej strefie okupacyjnej.

⁵⁸ *Iran, Weak Link on Way to India*, „News Chronicle” 1941, nr z 5 VII.

przykład 7 lipca „The New York Times” w artykule o wymownym tytule *Setki nazistów w Iranie* m.in. pisał: *setki Niemców, w większości używających rosyjskich paszportów, miało pojawić się dzisiaj wieczorem w Iranie. Mówi się, że celem jest przejście przez nazistów kontroli nad irańskimi zasobami ropy naftowej*⁵⁹.

11 lipca 1941 r. brytyjski rząd poprosił szefów sztabów, aby rozważyli konieczność przeprowadzenia wspólnej operacji w Iranie. Brytyjcy planiści w tym okresie uważali, że pojawienie się zagrożenia dla imperialnych interesów w Iranie to tylko kwestia czasu. Zarówno gen. Archibald Wavell, jak i gen. Claude Auchinleck stali na stanowisku, że Armia Czerwona podda się w ciągu kilku najbliższych tygodni. Wówczas konieczne byłoby przerzucenie sił do Syrii, Iraku oraz Iranu, by bronić swych pozycji. 22 lipca 1941 r. Gabinet Wojenny podjął decyzję o skoordynowaniu ze Związkiem Sowieckim planu agresji na Iran. Brytyjski plan (kryptonim „Countenance”) zakładał zajęcie nie tylko Abadanu, ale również Bandar-e-Szahpuru oraz Chorramszahru. Główne cele operacji to: zabezpieczenie brytyjskich rafinerii na południu, ustanowienie przez terytorium Iranu bezpiecznego szlaku dla Armii Czerwonej oraz wyrzucenie z tego kraju wszystkich obywateli niemieckich. Uzgodniono, że uderzenie zostanie wyprowadzone z Iraku. W razie oporu bomby miały spaść na Teheran⁶⁰.

Z punktu widzenia Iranu każdy wariant był zły. Zarówno Wielka Brytania, jak i Niemcy oraz Związek Sowiecki postrzegały to państwo jako smakowity kąsek. Szybka porażka Związku Sowieckiego oznaczałaby przesunięcie wojsk III Rzeszy na południe i nieuchronne wkroczenie ich do Iranu przy jednoczesnym wejściu Brytyjczyków z południa. Sukcesy Związku Sowieckiego mogły z kolei przekonać Stalina do ponownego wzmocnienia Kaukazu i ataku na Iran celem przejścia złóż ropy naftowej. W razie impasu Iranowi również groziła wojna. Tym razem o zabezpieczenie szlaków tranzytowych z zaopatrzeniem dla Armii Czerwonej. Każde rozwiązanie wydawało się złe, ale Iran mógł zrobić niewiele. Nie tylko politycznie, ale także militarnie. Na początku lipca 1941 r. szach skierował do irańskiego Azerbejdżanu dodatkowe siły przeciwko Sowietom oraz do Chuzestanu – w obawie przed inwazją brytyjską. Jednocześnie poinformowano Berlin, że w razie ataku brytyjskiego Teheran będzie oczekiwał pomocy ze strony III Rzeszy, ale – ostrzegano – w razie agresji niemieckiej szach poprosi

⁵⁹ Cyt. za: M. G. Majd, *August 1941: The Anglo-Russian Occupation of Iran and Change of Shabs*, Lanham 2012, s. 165.

⁶⁰ Odpowiedź wojskowych przyszła 18 VII. Zwracali oni uwagę na słabość irańskiego wojska, którego siłę szacowano na 9 dywizji (126 tys. żołnierzy), z czego 2 w Teheranie o względnie dużej wartości bojowej. Do tego Iran posiadał ok. 150 przestarzałych samolotów. Zob. NA, FO, 371/27230, C.O.S. (41) 435, Operation in Iran (Persia), 18 VII 1941 r., s. 1–2. 8 VIII 1941 r. gen. Edward Quinan, dowódca sił zadaniowych Iraqforce przedstawił zarys planu, który obejmował inwazję lądową, w tym zajęcie instalacji w Abadanie, portu Chorramszahr, a także atak na Ahwaz, Ghasr-e Szirin, Naft-e Szirin oraz Bandar-e Szahpur.

o wsparcie Brytyjczyków. Ten alternatywny charakter zagrożeń i sojuszy najlepiej oddaje dramatyczne położenie Iranu w tamtym okresie.

Choć wybuch wojny niemiecko-sowieckiej wyraźnie zbliżył Brytyjczyków do Stalina, to niewątpliwie owo zbliżenie miało źródła wyłącznie pragmatyczne. Jak stwierdził Winston Churchill, *gdyby Hitler zaatakował piekło*, to wówczas brytyjski premier byłby za sojuszem z diabłem⁶¹. Nawiązanie współpracy brytyjsko-sowieckiej nie pozostało bez wpływu na planowanie operacji w Iranie. Coraz więcej brytyjskich sztabowców zaczęło mianowicie dostrzegać w tym kontekście potrzebę współpracy ze Związkiem Sowieckim. Zwolennikiem takiego rozwiązania, tj. wspólnej akcji interwencyjnej, był chociażby gen. Wavell. Brytyjczycy wychodzili bowiem z założenia, że wejście Sowietów do północnego Iranu nie zagrozi ich dominacji w tym kraju, gdyż po upadku Związku Sowieckiego (czego byli pewni) oni po prostu rozbroją „irańską” pozostałość sowieckiej armii. Korzyści, które upatrywano w tym rozwiązaniu – odciążenie brytyjskich sił inwazyjnych – nie musiały być w ich przekonaniu okupione zbyt wysoką ceną. Warto zauważyć, że myślenie to odpowiadało jednemu z kanonów brytyjskiej polityki zagranicznej, zakładającemu wykorzystanie innych do walki o interesy imperium.

Wybuch wojny przeciwko Iranowi

4 sierpnia 1941 r. sowiecki ambasador w Londynie Iwan Majski poinformował Anthony'ego Edena o zgodzie Moskwy na rozpoczęcie koncentracji sił wojskowych w rejonie Iranu. Koncentracja ta miała się zakończyć do połowy sierpnia. Wydzielone do tego zadania siły brytyjskie miały tworzyć: dywizja, dwa pułki pancerne oraz brygada kawalerii, a także sześć dywizjonów lotniczych (cztery lekkich bombowców, jeden myśliwski i jeden wielozadaniowy)⁶².

W godzinach wieczornych 20 sierpnia 1941 r. gen. Wavell otrzymał zgodę Londynu na rozpoczęcie operacji „Countenance”, do której koncentrację sił ukończono 8 dni wcześniej. Zakładano, że inwazja nastąpi 22 sierpnia. Nad irańskie porty oraz nad położone nad rzeką Karum miasto Ahwaz zaczęto wysyłać rozpoznanie lotnicze, a stacjonujące w Iraku wojska przemieściły się na pozycje wyjściowe. Przygotowano również ulotki propagandowe, w których inwazję usprawiedliwiano koniecznością pokonania *niemieckiej szarańczy*, rzekomo odpowiadającej za niedobór żywności w Iranie⁶³. 22 sierpnia brytyjskie dowództwo w regionie zostało powiadomione, że jeśli z Teheranu nie nadejdzie pozytywna odpowiedź, to wówczas 8 Indyjska Dywizja Piechoty zostanie skierowana do zajęcia Abadanu, a jej następnym zadaniem będzie opanowanie Ahwazu. Dzień

⁶¹ W. D. Miscamble, *From Roosevelt to Truman: Potsdam, Hiroshima, and the Cold War*, Nowy Jork 2007, s. 51.

⁶² NA, FO, 371/27231, E 4478, I. (P) 41, 1st Meeting, Minutes of a Meeting, 4 VIII 1941 r., s. 2.

⁶³ *Ibidem*, 371/27205, E 4722, From Tehran to Foreign Office by Sir R. Bullard, 17 VIII 1941 r.

później z Londynu napłynęła informacja, że termin rozpoczęcia inwazji został przesunięty na 25 sierpnia.

Opóźnienie daty inwazji – co negatywnie odbiło się na morale oczekujących na okrętach w trudnych, upalnych warunkach żołnierzy – nastąpiło na prośbę Iwana Majskiego⁶⁴. Nie odwróciło jednak od Iranu tego, co było wówczas nieuchronne. 21 sierpnia Iran zapowiedział gotowość i wolę powstrzymania działań jakichkolwiek sił, które godziłyby w interesy Wielkiej Brytanii i Związku Sowieckiego. Szach powtórzył to w rozmowie z sir Readerem Bullardem. Brytyjczycy uznali jednak tę deklarację za odrzucenie ultimatum, a tym samym za *casus belli*. Dla Brytyjczyków Iran był bowiem wówczas *bolejącą drzazgą*⁶⁵, którą postanowiono usunąć.

Wojna – co nie stanowiło zaskoczenia – rozpoczęła się nad ranem 25 sierpnia 1941 r. O koncentracji wojsk już 17 sierpnia pisał otwarcie „The New York Times”⁶⁶. Pięć dni później, 22 sierpnia, ten sam dziennik na pierwszej stronie ogłaszał: *Brytyjczycy i Rosjanie gotowi wkroczyć do Iranu*⁶⁷. W tej sprawie w Waszyngtonie kilkakrotnie o pomoc amerykańskiego sekretarza stanu Cordella Hulla prosił irański ambasador Mohammad Szajeste. Dwa dni wcześniej szach cofnął urlopy swym oficerom. W chwili wybuchu wojny irańskie wojska lądowe liczyły 126 tys. żołnierzy zorganizowanych w 16 dywizji o mocno zróżnicowanej liczebności (od 3 do nawet 16 tys. żołnierzy). Teoretycznie po mobilizacji Iran mógł wystawić 400 tys. żołnierzy. Przeciwko Iranowi Związek Sowiecki skierował 120 tys. żołnierzy oraz przeszło tysiąc czołgów. Siły obrońców na tym odcinku liczyły raptem 37 tys. żołnierzy. Co gorsza, żadna ze stacjonujących na północy dywizji nie miała nowoczesnej artylerii. Łącznie w tym rejonie Iran miał tylko 8 dział przeciwlotniczych. W Teheranie rozlokowano brygadę zmechanizowaną wyposażoną w wozy opancerzone oraz trzy pułki zmechanizowane. W wyposażeniu pozostałych jednostek było łącznie 300 ciężarówek, 50 motocykli belgijskich, 16 amerykańskich i 150 innych pojazdów.

W nocy z 24 na 25 sierpnia Wielka Brytania poinformowała swych obywateli w Teheranie, aby niezwłocznie udali się do ambasady⁶⁸. Agresja rozpoczęła się 25 sierpnia 1941 r. o godz. 4.10. Pięć minut później został o tym poinformowany premier Iranu Ali Mansur. *Oczywiste jest – czytamy w przekazanym mu wówczas piśmie – iż rząd perski przywiązuje większe znaczenie do utrzymania na terenie Persji obywateli*

⁶⁴ *Ibidem*, 371/27232, E 4984/3691/G, Mr. Eden to Sir S. Cripps (Moscow), 22 VIII 1941 r.

⁶⁵ *Ibidem*, Admiralty Papers (dalej – ADM), 199/410, Report on Operation „Countenance”, 26 IX 1941 r., s. 1.

⁶⁶ J. M. Levy, *Iran Now Middle East „Sore Spot”; But British Forces Are in Position to Take Action*, „The New York Times” 1941, nr z 17 VIII, s. E4.

⁶⁷ R. P. Post, *Troops on Border. London Expects Refusal by Teheran to Expel Nazi „Tourists”*, *ibidem*, nr z 22 VIII, s. 1.

⁶⁸ Wśród ewakuowanych do ambasady Wielkiej Brytanii w Teheranie byli też Polacy, Czesi i Grecy oraz niemieccy żydzi (łącznie 650 osób).

Niemiec niż w do spełnienia próśb Jego Królewskiej Mości (...) Perski rząd musi ponieść pełnię konsekwencji swych decyzji⁶⁹. Jednocześnie do Irańczyków skierowano memorandum, w którym ogłoszono, iż podjęte kroki *nie są wymierzone w naród irański, a Wielka Brytania nie ma żadnych planów przeciw niepodległości Iranu lub integralności terytorialnej. Wszelkie działania wojskowe podejmowane przez siły brytyjskie mają wyłącznie charakter tymczasowy i zakończą się wraz z likwidacją zagrożenia ze stron państw Osi*⁷⁰.

Sowieckie stanowisko było podobne i również odnosiło się do zagrożenia niemieckiego. W złożonej przez ministra spraw zagranicznych Związku Sowieckiego Wiaczesława Mołotowa na ręce irańskiego ambasadora w Moskwie nocie zwrócono uwagę na dywersyjną działalność niemieckich agentów na terenie Azerbejdżanu oraz aktywne przygotowania do proniemieckiego przewrotu w Teheranie, który to przewrót zamieniłby Iran w *bazę przyszłej agresji przeciwko Związkowi Sowieckiemu*⁷¹. Przypomniano również, że już 26 czerwca 1941 r. ambasador Związku Sowieckiego w Teheranie Aleksiej Smirnow ostrzegwał Iran o planowanym przez Niemców przewrocie w Teheranie⁷². Agresję na Iran Moskwa uzasadniała, odwołując się do sowiecko-irańskich porozumień, a w szczególności do treści artykułu 6 traktatu z 1921 r.⁷³.

Tymczasem okręty Royal Navy rozpoczęły ostrzał irańskich jednostek nawodnych. 24 Indyjska Brygada Piechoty wylądowała nad ranem w Abadanie, która zajęła wczesnym popołudniem. 18 Indyjska Brygada Piechoty zaatakowała Chorranszahr. Od północy granicę bez większych trudności przekroczyły siły sowieckie. Oba natarcia były skoordynowane jedynie w czasie. Brytyjczycy przez cały czas trwania operacji nie mieli bowiem informacji ani o sowieckich planach, ani o zaangażowanych siłach i środkach czy kierunkach uderzeń. Brak wiedzy o sowieckich działaniach dotyczył nie tylko poziomów operacyjnego i taktycznego, ale nawet strategicznego; Brytyjczycy nie wiedzieli nawet, czy sowieckie dowództwo zamierza też opanować stolicę⁷⁴.

Na wieść o agresji szlach zareagował słowami: *To niewiarygodne. Nasi przyjaciele, Anglia i Rosja, traktują nas tak samo jak Hitler Belgię, a Mussolini Grecję. Nie mogę*

⁶⁹ NA, FO, 371/31443, E 3655/3655/34, Annual Political Report for 1941 by Sir R. Bullard, 26 V 1942, s. 3.

⁷⁰ *Ibidem*, 371/27201, E 4183, The Text of the Communication of Sir Reader Bullard to the Persian Government, 25 VIII 1941 r., s. 1.

⁷¹ *What the Germans in Iran Have Been Doing. Disclosures in Russian Note*, „Manchester Guardian” 1941, nr z 26 VIII, s. 1.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*. Artykuł 6 traktatu zapewnił Związkowi Sowieckiemu prawo zbrojnej interwencji na terytorium Iranu w sytuacji bezpośredniego zagrożenia Związku Sowieckiego przez państwo trzecie. Dotyczy to także sytuacji, w której istniałoby ryzyko wykorzystania terytorium Iranu do ataku na Związek Sowiecki

⁷⁴ NA, FO, 371/27208, E 5176, From Tehran to Foreign Office By Sir R. Bullard, 29 VIII 1941 r., s. 1. Więcej na temat wymiaru wojskowego operacji zob.: R. A. Stewart, *Sunrise at...*; C. Buckley, *op. cit.*; *Pajforce: The Official Story...*; R. Czulda, *Brytyjsko-sowiecka agresja na Iran w 1941 r.*, cz. 1–2, „Technika Wojskowa. Historia” 2014, nr 5–6.

*zrozumieć dlaczego, skoro byliśmy gotowi pokojowo dać Anglii wszystko, co tylko chciała, Wielka Brytania i Rosja tak nierozsądnie zdecydowały się na inwazję na pokojowy i mały kraj*⁷⁵. Tego samego dnia ambasadorowie Związku Sowieckiego i Wielkiej Brytanii usłyszeli na audiencji u szacha, że monarcha jest gotów odesłać niektórych Niemców z Iranu w ciągu tygodnia⁷⁶. Jako że wojenna machina została już uruchomiona, deklaracja ta pozostała bez echa.

Morale obrońców na całej długości frontu było niskie. Zdawano sobie sprawę z własnej słabości oraz wyraźnej przewagi nieprzyjaciół, szczególnie sił Związku Sowieckiego. Z coraz większym trudem podoficerom udawało się zapanować nad irańskimi żołnierzami, którzy, cierpiąc z powodu piekielnego upału, zaczęli napadać na wioski w poszukiwaniu wody. Część dowódców uciekła. Ci, którzy nawet chcieli walczyć, nie otrzymywali rozkazów. Niezorganizowany opór coraz częściej ograniczał się do obrony na szczeblu taktycznym. Nic więc dziwnego, że Brytyjczycy szybko zdobyli południowe porty i już 29 sierpnia wkroczyli do środkowego Iranu, w tym do prowincji Kermanszah. Podobne sukcesy na północy odnosiła armia sowiecka, a jej pojawianie się wywoływało popłoch wśród ludności. Wynikało to nie tylko z fatalnej reputacji czerwonoarmistów, ale także z bombardowania nieobronionych celów, co wywoływało bezsensowne zniszczenia⁷⁷.

28 sierpnia 1941 r. strona irańska, w nadziei, że zatrzyma to siły inwazyjne, ogłosiła decyzję o wstrzymaniu walk⁷⁸. Wyrażono wolę bezwzględnego, aczkolwiek samodzielnego usunięcia z Iranu obywateli III Rzeszy. Był to oficjalny koniec tej mocno nietypowej wojny. O jej wyjątkowości świadczy chociażby to, że mimo jej rozpoczęcia nie doszło do normalnego w takich sytuacjach zerwania relacji dyplomatycznych między walczącymi stronami. 28 sierpnia 1941 r. donoszono z Teheranu: *rząd perski, chcąc dać wyraz dobrej woli, nie przystąpił do wojny, i dopiero gdy irańskie siły zostały zaatakowane, rozpoczęto obronę. Rząd perski wydał wojsku dyspozycję, by wstrzymało się od stawiania oporu*⁷⁹. 30 sierpnia 1941 r. Cripps, brytyjski ambasador w Moskwie raportował, iż irański ambasador uraczył go *niezwykłym przyjęciem* i wyraził nadzieję, że *okupacja dotknie tylko niewielką część (Iranu – R.C.) i będzie najkrótsza z możliwych*⁸⁰. Takie – wyjątkowo pojednawcze stanowisko władz irańskich jest zrozumiałe, gdyż wynikało ono z trzeźwej oceny dysproporcji między siłami własnymi a siłami napastników, co zresztą uświadamiały szybkie postępy nacierających wojsk. 30 sierpnia 1941 r. premier Iranu Mohammad Ali Foroughi oraz minister spraw zagranicznych Mozaffar Alam wyrazili np. *ulgę na wiadomość*,

⁷⁵ M. Rezun, *op. cit.*, s. 370.

⁷⁶ NA, FO, 371/27206, From Tehran to Foreign Office by Sir R. Bullard, 25 VIII 1941 r., s. 1.

⁷⁷ *Ibidem*, 371/31443, E 3655/3655/34, Annual Political Report for 1941 by Sir R. Bullard, 26 V 1942 r., s. 3.

⁷⁸ *Ibidem*, 371/27208, From Tehran to Foreign Office by Sir R. Bullard, 28 VIII 1941 r., s. 1.

⁷⁹ *Ibidem*, E 5170, From Tehran to Foreign Office by Sir R. Bullard, 28 VIII 1941 r.

⁸⁰ *Ibidem*, 371/27233, E 5193, From Moscow to Foreign Office by Sir S. Cripps, 30 VIII 1941 r., s. 1.

że Teheran nie będzie okupowany, a także nadzieję, iż siły (okupacyjne – R.C.) nie przekroczą ustalonych stref⁸¹. Tego samego dnia Foreign Office wysłało uspokajający telegram do prezydenta Franklina D. Roosevelta w Waszyngtonie. Czytamy w nim m.in.: *nie rościmy sobie żadnego prawa nawet do cała perskiego terytorium. Ani my, ani nasi rosyjscy sojusznicy nie mamy zamiaru dokonać aneksji żadnego obszaru, który został zajęty przez nasze wojska (...) Persji brakuje obecnie żywności, gdyż w poprzednich latach wysyłano ją do Niemiec (...) Za naszymi żołnierzami podąży żywność – nie tylko dla naszych wojsk, ale także dla Persów*⁸².

28 sierpnia przedstawiciele Wielkiej Brytanii i Związku Sowieckiego uzgodnili, że spotkanie sił inwazyjnych nastąpi w Kazwinie, ok. 140 km na północny zachód od Teheranu. Już następnego dnia wojska sowieckie ruszyły do niebronionego miasta. Tuż przed północą 30 sierpnia siły brytyjskie nawiązały bezpośrednią styczność z nadchodzącymi z północy sojusznikami. Formalne nawiązanie kontaktu nastąpiło 31 sierpnia w Kazwinie⁸³. Doszło wówczas do spotkania dowódców obu sojusznicznych wojsk: gen. Johna Aizlewooda, dowódcy 252 Indyjskiej Brygady Pancерnej, oraz gen. Wasilija Nowikowa, dowódcy 47 Armii. Pomimo oficjalnych powitań, uśmiechów i deklaracji braterstwa bronii Brytyjczycy nie ufali Sowiетom. Podejrzewali bowiem, że jeżeli tylko będą mieli oni taką okazję, to zajmą jak najwięcej terenu, ignorując porozumienie⁸⁴. Na przykład 30 sierpnia 1941 r. Cripps w depeście do Londynu wyrażał obawy, że sowiecka obecność w północnym Iranie przedłuży się nawet po pokonaniu Niemiec. Ambasador pisał m.in.: *obawiam się, że zostaniemy zmuszeni kontynuować okupację, by równoważyć (sowiecką – R.C.) okupację przez długi czas, i to bez jakiegokolwiek przekonującego usprawiedliwienia – biorąc pod uwagę nasze własne zapewnienia, które złożyliśmy na początku*⁸⁵. Nie były to obawy bezzasadne, Związek Sowiecki bowiem zażądał dostępu do pól naftowych na północy Iranu.

Wkroczenie wojsk inwazyjnych do Teheranu i obalenie monarchy

W obliczu nadciągającej Armii Czerwonej królewska rodzina została ewakuowana z zagrożonego bombardowaniem Teheranu do położonego w głębi kraju Isfahanu. Szach pozostał; przejechał ulicami miasta, by podtrzymać

⁸¹ *Ibidem*, E 5162/3326/34, From Tehran to Foreign Office by Sir R. Bullard, 30 VIII 1941 r., s. 1.

⁸² *Ibidem*, E 5137/5326/34, From Foreign Office to Washington, 30 VIII 1941 r., s. 1–2.

⁸³ *Ibidem*, WO 169/3326, 10 Ind Div Intelligence Summary, 2 IX 1941 r., Extracts from reports on gaining contact with the Russian forces in Persia. Poprzednie „bratnie” spotkanie odbyło się podczas I wojny światowej – we wrześniu 1916 r. w Isfahanie.

⁸⁴ W tym samym czasie doszło do pierwszego incydentu. W stronę zajętego przez wojska brytyjskie miasteczka Hamadan nadjechała sowiecka kolumna zmechanizowana. Na rogatkach miasta została zatrzymana przez brytyjską blokadę. Doszło do spięcia, ponieważ Sowieci naciskali na kontynuację marszu. Dopiero twarda postawa Brytyjczyków zmusiła czerwonoarmistów do wycofania się i powrotu do Kazwinu.

⁸⁵ NA, FO, 371/27233, E 5192, From Moscow to Soviet Union by Sir S. Cripps, 30 VIII 1941 r.

zdemoralizowanych rodaków na duchu. Brał jednak pod uwagę wystąpienie o azyl do władz brytyjskich⁸⁶. W stolicy brakowało jedzenia, istniało ryzyko zamieszek. Monarcha utracił wpływ na armię, czego przejawem było wydanie 30 sierpnia przez wojskowych – bez wymaganej zgody monarchy – rozkazu o zwolnieniu wszystkich rezerwistów⁸⁷. W razie wkroczenia agresorów do stolicy dowódcy nie zamierzali też stawiać oporu. Decyzje te wywołały gwałtowną i nacechowaną emocjonalnie reakcję monarchy. Nakazał on ich cofnięcie i postawienie przed sądem 5 swoich generałów.

Ani Wielka Brytania, ani Związek Sowiecki nie zamierzały na tym etapie detronizować Rezy Szaha Pahlawiego ani też zajmować Teheranu. Ich celem nie była bowiem okupacja Iranu – co oznaczałoby wzięcie na siebie politycznej i gospodarczej odpowiedzialności za całe państwo – lecz zapewnienie sobie panowania nad krajem za pośrednictwem miejscowych władz, wymuszenie uległości. Pozwalało to minimalizować koszty owego panowania, chociażby przez ograniczenie wielkości sił okupacyjnych. Tendencję tę widać np. w datowanej na 29 sierpnia 1941 r. depeszy Edena do ambasadora Crippsa. Szef brytyjskiego MSZ negatywnie odniósł się w niej do nacisków Moskwy, aby poszerzyć sowiecką strefę w rejonie Morza Kaspijskiego, co miało związek ze sporem w sprawie obszaru połowu ryb. Minister stwierdził, że *ważne jest, abyśmy w odniesieniu do niepodległości oraz integralności terytorialnej Iranu ingerowali możliwie jak najmniej*⁸⁸. 13 października premier Churchill w telegramie przypomniał Stalinowi, iż celem okupacji w Iranie jest tylko stworzenie *bariery przeciwko niemieckiej penetracji na wschód* oraz zapewnienie *szlaków tranzytowych do Morza Kaspijskiego*⁸⁹.

Realizacja tak obmyślonych planów panowania nad Iranem napotkała jednak na poważne trudności. Miejscowa administracja cywilna, a także struktury wojskowe się zawaliły. Już 1 września 1941 r. pojawiły się raporty o powstaniu plemiennym w Kurdystanie, co wymusiło zintensyfikowanie działań patrolowych 9 Brygady Pancernej oraz 21 Indyjskiej Dywizji Piechoty. 2 września 10 Indyjska Dywizja Piechoty raportowała o bezładzie w irańskiej armii, a nawet o sytuacjach, w których *żołnierze grozili zastrzeleniem swych oficerów, o licznych bandach żołnierzy pod dowództwem zbuntowanych oficerów, a także o próbach szturmów na baraki cywilów w poszukiwaniu żywności*⁹⁰. W Teheranie panował jednak spokój: *Niemcy*

⁸⁶ *Ibidem*, 371/27208, E 5176, From Tehran to Foreign Office By Sir R. Bullard, 29 VIII 1941 r., s. 1.

⁸⁷ Tego samego dnia ogłoszono w Teheranie stan wojenny.

⁸⁸ *Ibidem*, 371/27233, E 5364/3444/34, Mr. Eden to Sir S. Cripps (Moscow), 29 VIII 1941 r., s. 1. Już 24 VIII Bullard ostrzegał centralę, że uspokojenie nastrojów społecznych może wymagać detronizacji. Zob. *ibidem*, 371/27206, E 5208/3691/G, From Tehran to Foreign Office by Sir R. Bullard, 24 VIII 1941 r.

⁸⁹ *Ibidem*, WO, 106/3082, Iran (Persia) – Report by M.O.1. (Records), 21 VI 1941 r., s. 5.

⁹⁰ *Ibidem*, 169/3326, 10 Ind Div Intelligence Summary, 2 IX 1941 r., s. 1–2. Zob. też *ibidem*, 169/3462.

są zbyt przejęci swym własnym losem, by wzniecać niepokój, podczas gdy Irańczycy za bardzo przerażeni Rosjanami, by dać się podburzyć⁹¹. Sytuacja na prowincji przez długi czas nie poprawiała się: szok spowodowany wkroczeniem do Iranu wojsk inwazyjnych, w połączeniu z upadkiem autorytarnego reżimu byłego szacha, doprowadził w wielu dystryktach do upadku administracji publicznej. Armia, a nawet żandarmeria i policja, są w stanie rozkładu, podatki nie są zbierane, a życie gospodarcze zamarło. Szczególnie dystrybucja żywności wymaga pilnej uwagi⁹².

Irański rząd otrzymał brytyjsko-sowieckie warunki rozejmu. Istotnym warunkiem było deportowanie przez szacha 4/5 ogólnej populacji Niemców w Iranie. Zgodzono się jedynie na obecność niewielkiej grupy techników niezbędnych dla funkcjonowania irańskiej gospodarki, choć niezmiennie sygnalizowano gotowość pomocy w ich zastąpieniu Brytyjczykami lub przedstawicielami państw neutralnych⁹³. Co więcej, Iran miał nie zgadzać się na przyjazd Niemców, a z drugiej strony miał przystać na transport zaopatrzenia aliantów z wykorzystaniem wybudowanych przez niemieckich inżynierów kolei irańskich, które ciągnęły się od Zatoki Perskiej aż po Morze Kaspijskie. Irańskie wojska miały być wycofane z terenów zajętych przez siły okupacyjne. Środkowa część kraju wraz z Teheranem miała pozostać pod władztwem irańskim. Sowietci dodatkowo zażądali prawa utrzymywania w Meszhedzie jednej brygady sił lądowych, a także 50 samolotów, co jednak nie spotkało się z pozytywną reakcją Brytyjczyków⁹⁴.

Pomimo druzgocącej klęski monarcha, którego nienawidziło coraz więcej Irańczyków, nie spieszył się z usunięciem z kraju Niemców. Co więcej, stawiał też warunki, m.in., aby Armia Czerwona opuściła niektóre miasta. Poirytowany uporem szacha Winston Churchill nakazał brytyjskiemu ambasadorowi w Teheranie, by zagroził mu okupacją stolicy przez Armię Czerwoną, jeśli ten nie będzie współpracował. Szach jasno został poinformowany, że dalsza obecność Niemców w Iranie zakończy się okupacją całego kraju. Tymczasem do Berlina dotarła wiadomość o naciskach Stalina na wydanie mu przez szacha grupy 50 wybranych Niemców. Reagując na to, niemiecka strona za pośrednictwem Bułgarii przekazała Stalinowi propozycję uwolnienia 1945 obywateli sowieckich, jeśli ten zgodzi się na bezpieczny wyjazd Niemców z Iranu przez Turcję. Wobec negatywnej odpowiedzi Moskwy zdenerwowany Hitler zagroził, że za każdego

⁹¹ *Ibidem*, FO, 371/27208, E 5115, From Tehran to Foreign Office by Sir R. Bullard, 27 VIII 1941 r., s. 1.

⁹² *Ibidem*, 371/27233, Foreign Office's Memorandum, 27 IX 1941 r.

⁹³ Brytyjczycy zażądali, aby Niemcy, którzy pozostali w Iranie, nie pracowali w łączności oraz transporcie. *Ibidem*, 371/27201, From Foreign Office to Tehran, 9 VIII 1941 r., s. 2. Zob. też *ibidem*, 371/27151, E 3798/G, W.P. (41) 177, Technicians for Turkey and, possibly, Iran (Persia), 22 VII 1941 r.

⁹⁴ *Ibidem*, 371/27233, E 5162/3326/34, From Tehran to Foreign Office by Sir R. Bullard, 30 VIII 1941, s. 1.

oddanego Sowieta Niemca deportuje na Białoruś 10 Anglików z okupowanej przez Niemcy brytyjskiej wyspy Jersey na kanale La Manche⁹⁵.

6 września 1941 r. Związek Sowiecki i Wielka Brytania zmodyfikowały swoje ultimatum i nakazały, by Iran zamknął przedstawicielstwa dyplomatyczne Niemiec, Rumunii, Węgier i Włoch. Trzy dni później, 9 września 9 Brygada Pancerna otrzymała rozkaz przygotowania się do wejścia do Teheranu. 14 września War Office podjęło decyzję o wkroczeniu do stolicy wojsk brytyjskich jednocześnie z siłami Armii Czerwonej. Tak też się stało 3 dni później. Zajęcie miasta nie spotkało się ze stanowczą reakcją władz irańskich. 6 października 1941 r. minister spraw zagranicznych Mozaffar Alam stwierdził: *postanowiliśmy zachować milczenie, licząc, że dojdzie do szybkiej ewakuacji z Teheranu*⁹⁶. Wejście do Teheranu przyniosło jednak bardzo poważne konsekwencje polityczne. Przede wszystkim doprowadziło do ucieczki z Teheranu niemieckich dyplomatów (pozostałych obywateli III Rzeszy internowano). Likwidacji uległy też przedstawicielstwa dyplomatyczne państw wrogich siłom alianckim. W aspekcie wewnątrzirańskim doszło zaś do zmiany na szczytach władzy. W obliczu rychłej okupacji ostatniej enklawy, pod naciskiem Brytyjczyków, szach poinformował rząd o abdykacji na rzecz syna⁹⁷. Gest ten nie wynikał jednak z proniemieckich sympatii monarchy, lecz przede wszystkim z chęci zwiększenia poparcia wśród Irańczyków dla brytyjsko-sowieckiej okupacji. Szach był znienawidzony, poniżony i uznawany za marionetkę w rękach Brytyjczyków. Takiego argumentu użył np. gen. Wavell, który sugerował, by Rezę Szaha usunąć. *Gdyby jednak miał zostać – pisał generał – wówczas należy jednoznacznie stwierdzić, że warunkiem jest publiczne ogłoszenie głębokich reform. Tylko w ten sposób uzyskamy społeczne poparcie, które jest w naszym odczuciu konieczne, jeśli chcemy utrzymać Persję minimalnym nakładem sił*⁹⁸.

Reza Szah, który w ostatnich 2 tygodniach przed swym politycznym końcem stał się celem zmasowanej kampanii propagandowej brytyjskich stacji radiowych z Londynu i Delhi, został zmuszony niezwłocznie opuścić Iran. Nowy, marionetkowy monarcha Mohammad Reza Pahlawi, 17 września – trzymając w rękę Koran – złożył przed parlamentem przysięgę i rozpoczął panowanie, którego głównym zadaniem w tym okresie była polityka wspierania aliantów. Szybko zresztą uzyskał zaufanie okupantów, którzy już 18 października 1941 r. wycofali

⁹⁵ P. Sanders, *The British Channel Islands Under German Occupation, 1940–1945*, Jersey 2005, s. XXIII.

⁹⁶ NA, FO, 371/27235, Copy of Translation of Note No. 4197 dated 6th October 1941 From the Iranian Minister Foreign Affairs To His Majesty's Minister, Tehran, 6 X 1941 r.

⁹⁷ 15 IX 1941 r. Reza Szah wysłał do brytyjskiej misji dyplomatycznej swojego emisariusza, który negocjował możliwość pozostania monarchy na tronie. Brytyjczycy taki pomysł odrzucili. M. G. Majd, *August 1941...*, s. 12.

⁹⁸ NA, FO, 371/27233, 12120/G 29/8, Following for C.I.G.S. from General Wavell, 5 IX 1941 r. Informację o detronizacji Rezy Szaha Irańczycy przyjęli entuzjastycznie.

swoje siły z Teheranu – wojska sowieckie skoncentrowały się w Kazwinie i nadkaspjskim Bandar-e Anzali, a Brytyjczycy – w Hamadanie i Sultanabadzie (Arak). Rozlokowanie sił okupacyjnych uwzględniało ewentualną konieczność stworzenia zapory na drodze napierających na wschód sił Wehrmachtu. 18 października 1941 r. gen. Wavell spotkał się z gen. Dmitrijem Kozłowem (dowódcą Frontu Zakaukaskiego). Podczas rozmowy wyrażono obawę przed niemieckim atakiem na Baku. Brytyjczycy uznali, że istnieje duże ryzyko takiego rozwoju wydarzeń, w związku z czym schyłek 1941 r. wykorzystali na budowę pasa umocnień w północnym Iraku oraz Iranie. 15 listopada 1941 r. gen. Edward Quinan otrzymał rozkaz przygotowania obrony Iraku i Iranu przed atakiem z rejonu tureckiej Anatolii lub Kaukazu. Mimo to wzajemna nieufność nie zmalała – każda ze stron obawiała się, że druga prowadzi działania godzące w jej interesy⁹⁹. Ponadto Wielka Brytania oskarżała Sowietów o wstrzymywanie dostaw żywności do Iranu oraz o kradzieże, których sprawcą miało być wojsko sowieckie, co pogarszało i tak nienajlepsze stosunki między sojusznikami¹⁰⁰.

Iran po wojnie sierpniowej

Sytuacja poprawiła się nieznacznie na początku grudnia 1941 r., kiedy to niemiecki pochód na wschód został zatrzymany, a Armia Czerwona odbiła Rostów nad Donem. Losy wojny na Wschodzie, a więc i losy Iranu nadal jednak pozostawały niepewne. Sam Iran targany był zresztą wewnętrznymi niepokojami, także na tle trudnej sytuacji żywnościowej i finansowej. W tej atmosferze Wielka Brytania i Związek Sowiecki uzgodniły projekt trójstronnego traktatu. 17 października 1941 r. dokument został przekazany irańskiemu rządowi¹⁰¹, a dzień później wojska sojusznicze opuściły Teheran. Okupacja stolicy się zakończyła. W tym samym jednak czasie Niemcy rozpoczęli uderzenie na Moskwę, a także zadali poważne straty Armii Czerwonej na Krymie. Usztywniło to stanowisko Iranu, który starał się odwlec w czasie podpisanie dokumentu, aż do definitywnego wyjaśnienia się sytuacji na froncie wschodnim.

Ostatecznie trójstronne porozumienie zostało zawarte 29 stycznia 1942 r. Na jego mocy Związek Sowiecki i Wielka Brytania gwarantowały niepodległość oraz integralność terytorialną Iranu. Zobowiązywały się również wycofać swoje oddziały wojskowe najpóźniej w ciągu 6 miesięcy po zakończeniu wojny. Zanim się to stało, w 1942 r. na terenie Iranu pojawili się żołnierze Stanów Zjednoczonych Ameryki (przed końcem wojny liczebność wojsk amerykańskich w Iranie osiągnęła 30 tys. żołnierzy¹⁰²). Iran zobowiązał się zapewnić

⁹⁹ *Ibidem*, E 6355, From Tehran to Foreign Office by Sir R. Bullard, 5 X 1941 r.

¹⁰⁰ *Ibidem*, From Tehran to Foreign Office by Sir R. Bullard, 7 XI 1941 r., s. 1.

¹⁰¹ Szerzej na temat negocjacji traktatowych zob. *ibidem*, 371/27236.

¹⁰² J. W. Limbert, *Negotiating With Iran: Wrestling the Ghosts of History*, Waszyngton (D.C.) 2009,

bezpieczeństwo wewnętrzne i dał zgodę na swobodny tranzyt pomocy materiałowej przez swoje terytorium do Związku Sowieckiego. Zapewnił również nieograniczony dostęp do wszystkich środków transportu, w tym dróg, linii kolejowych (wraz z infrastrukturą), lotnisk, portów, sieci telefonicznej i telegraficznej, a także rurociągów. Przez terytorium Iranu rzez całą wojnę przewieziono 170 tys. pojazdów i 4,8 tys. samolotów¹⁰³.

Teoretycznie sytuacja była ustabilizowana, ale kwestie geopolityczne szybko dały o sobie znać. W Iranie nadal nie brakowało oficerów o proniemieckich sympatiach. W 1942 r. zawiązano tam tajne stowarzyszenie, na którego czele stanął nieformalnie gen. Fazlollah Zahedi, zaufany człowiek szacha. W styczniu 1943 r. Niemcy zrzucili na spadochronach 6 agentów. Później dołączyli do nich 3 kolejni. Grupa spiskowców została jednak jeszcze w tym samym roku rozbita. Aresztowany został również gen. Zahedi, którego Brytyjczycy internowali w Palestynie aż do 1945 r. (później był głównym udziałowcem zorganizowanego w 1953 r. przez CIA i brytyjski MI6 zamachu stanu)¹⁰⁴.

Kolejne porażki III Rzeszy na frontach w Afryce Północnej i w Związku Sowieckim odsunęły wojnę od granic Iranu. Nie oznaczało to jednak wyeliminowania zagrożeń. Sowieci przez cały czas próbowali zachować w Iranie jak największe wpływy. W 1944 r. zażądali od szacha koncesji na wydobycie ropy naftowej. Gdy ten nie wyraził zgody, Stalin wysłał do swojej strefy 40 tys. żołnierzy. Na zajmowanych przez siebie obszarach Sowieci umacniali właściwy im system władzy. Brytyjczykom, Amerykanom, a nawet Irańczykom uniemożliwiano dostęp do sowieckiej strefy kontrolnej. Zainicjowano kampanię propagandową, zachęcając miejscową ludność do działalności komunistycznej. Uwolniono z więzień i aresztów aktywistów politycznych przetrzymywanych przez reżim Rezy Szaha. Pod parasolem Związku Sowieckiego w 1941 r. w Teheranie utworzono komunistyczną partię Tude, a następnie jej lokalne ekspozytury w wielu częściach kraju. Funkcje kierownicze przejęli w niej uwolnieni przez Moskwę działacze lub ci komuniści, którzy przed represjami wcześniej uciekli do Związku Sowieckiego.

Po zakończeniu II wojny światowej Stany Zjednoczone Ameryki i Wielka Brytania rozpoczęły wycofywanie sił wojskowych z Iranu, aczkolwiek Londyn zachował mocne wpływy w sferze militarnej, politycznej i gospodarczej tego kraju. Ostatni amerykański żołnierz wyjechał z Iranu 31 grudnia 1945 r., a brytyjski – dzień później. Była to doskonała okazja dla Moskwy, która korzystając

s. 36–37.

¹⁰³J. R. Macris, *The Persian Gulf Theater in World War II*, „Journal of the Middle East and Africa” 2010, t. 1, nr 1, s. 100.

¹⁰⁴„Kwestia niemiecka” żywa była aż do 1944 r., kiedy to irańskie służby bezpieczeństwa pochwyciły agenta wywiadu wojskowego mjr. Bernhardta Schulze-Holthusa. Przybył on do Iranu w maju 1941 r. jako wicekonsul. Szerzej na temat jego działalności zob. B. Schulze-Holthus, *Aufstand in Iran. Abenteuer im Dienste der deutschen Abwehr*, Monachium 1980.

ze słabości rządu centralnego, zaczęła destabilizować irański Azerbejdżan. Tam też w październiku 1945 r. wspierana przez Sowietów Demokratyczna Partia Azerbejdżanu zainicjowała liczne demonstracje przeciwko władzy centralnej. Na czele separatystów stanął Dżafar Peszawari, wcześniej więziony przez Reżę Szaha, a następnie zmuszony do opuszczenia Iranu. Powrócił do kraju dopiero z Armią Czerwoną, która na początku 1946 r. miała w Iranie już 70 tys. żołnierzy.

16 listopada 1945 r. wyposażone w sowiecką broń i mundury grupy zbrojne opanowały znaczną część tego obszaru. Komunistyczna partia Tude rozwiązała swe azerskie struktury, nakazując członkom wesprzeć ruch separatystyczny. Powołano rząd ludowy ze stolicą w Tebrizie, a następnie ogłoszono ustanowienie republiki autonomicznej. Wygnano, uwięziono lub zabito przedstawicieli administracji centralnej. Gdy szach wysłał wojsko do odbicia irańskiego Azerbejdżanu, drogę zagroziła im kolumna wojsk sowieckich. Chaos związany z azerską secesją, a także słabość monarchy wykorzystali Kurdowie, którzy również zdecydowali się wystąpić zbrojnie. 15 grudnia 1945 r. członkowie Kurdyjskiej Partii Demokratycznej ogłosili powołanie Kurdyjskiej Republiki Ludowej, znanej też jako Republika Mahabadu.

1 marca 1946 r. Moskwa ogłosiła, że nie wycofa całości sił wojskowych z Iranu w przewidzianym terminie, tj. do 2 marca. Ewakuowano jedynie te oddziały, które stacjonowały w spokojnych rejonach, np. w Meszhedzie. Dopiero w wyniku trudnych negocjacji i międzynarodowej presji Moskwa przestała wspierać separatystów i do 9 maja 1946 r. wycofała swoje oddziały wojskowe. Obszar został zabezpieczony przez siły irańskie dowodzone przez gen. Ali Razmara, późniejszego premiera. Sowieccy agenci, w tym Dżafar Peszawari, uciekli do Związku Sowieckiego.

* * *

Połączona agresja brytyjsko-sowiecka na Iran stanowi jedną z najmniej znanych operacji II wojny światowej. Jest to o tyle zaskakujące, że jej znaczenie było duże i stanowiło pochodną strategicznej roli Iranu w wojnie. Kraj ten stanowił bowiem niezwykle ważny pomost łączący obszar Bliskiego Wschodu z Kaukazem, a więc brytyjską strefę wpływów z sowiecką. Co więcej, był przedmurzem, najważniejszych z punktu widzenia Wielkiej Brytanii, Indii. Kontrola Iranu zapewniała dostęp do Zatoki Perskiej, a więc nie tylko szlaków handlowych, ale również ropy naftowej. Z tych właśnie powodów Iran miał niebagatelne znaczenie dla III Rzeszy, która dążyła do możliwie ścisłej współpracy z władzami w Teheranie.

Wielka Brytania przez długi czas próbowała utrzymać Związek Sowiecki z dala od Iranu; rozważano nawet możliwość ataku bombowego na Kaukaz. Sytuacja uległa jednak zmianie w 1941 r., kiedy to III Rzesza dokonała agresji na Związek Sowiecki. Po proniemieckim przewrocie w Bagdadzie znaczenie Iranu

wzrosło jeszcze bardziej. Obawa przed III Rzeszą była czynnikiem sprawczym zawiązania wymierzonej w Iran współpracy brytyjsko-sowieckiej. Dzięki agresji na Iran Wielkiej Brytanii udało się osiągnąć kilka celów. Przede wszystkim zneutralizowano zagrożenie ze strony Niemców, na których obecność w Iranie nie zwracano przez pierwsze 2 lata II wojny światowej większej uwagi. Ich usunięcie z kluczowych stanowisk w Iranie redukowało ryzyko proniemieckiego przewrotu, a tym samym zabezpieczało Irak, Zatokę Perską oraz Indie. Co więcej, Wielka Brytania zabezpieczała w ten sposób eksploatowane przez brytyjską firmę irańskie pola naftowe. Dla Związku Sowieckiego interwencja oznaczała prewencyjne zneutralizowanie niemieckiego zagrożenia na swych południowych rubieżach, a więc na strategicznie ważnym Kaukazie, a także pozwalała ustanowić „perski korytarz” – szlak tranzytowy, którym do Związku Sowieckiego docierała aliancka pomoc materiałowa.

W wyniku inwazji Wielka Brytania i Związek Sowiecki osiągnęły swoje cele strategiczne. Jej negatywne skutki, podobnie jak podczas I wojny światowej, poniósł sam Iran, który prowadził politykę proniemiecką. Siły okupacyjne doprowadziły do obalenia niepopularnego despoty Rezy Szaha Pahlawiego. Umożliwiło to uspokojenie sytuacji wewnętrznej w kraju i umocnienie społecznego zaufania do władzy, a to z kolei pozwoliło obu sojusznikom wycofać z Iranu większość jednostek okupacyjnych i skierować je na inne teatry działań wojennych.

Zmiana władzy w Iranie nie zmieniła ogólnego kierunku polityki zagranicznej tego państwa. Pod rządami nowego władcy, Mohammada Rezy Pahlawiego, Iran nadal prowadził politykę szukania „trzeciej siły”, co miało zmniejszyć nacisk polityczny, gospodarczy i militarny dwóch odwiecznych wrogów: Wielkiej Brytanii i Związku Sowieckiego (Rosji). Za rządów Rezy Szaha Pahlawiego tą „trzecią siłą” były Niemcy, później, w latach 1942–1979 – Stany Zjednoczone Ameryki.

SUMMARY

Robert Czulda, The British-Soviet Invasion of Iran in 1941. The Causes, Course and Consequences

The aim of this paper is to present and analyse the mutual aggression by Britain and the Soviet Union in August 1941 against the neutral Iran. The latter drew the attention of the powers not only because of the geo-strategic location and rich oil resources, but also by close co-operation with the Third Reich. The rapprochement between Tehran

and Berlin, which was initiated back in the 1930s, was recognized in mid-1941 by both London and Moscow as a direct threat that had to be eliminated in order to secure their geo-strategic interests. This resulted in a short war, the overthrowing of the monarch, and the occupation of the country, which neutralised German influence in Iran and also strengthened the position of both the Allies (Britain and the USA) and the Soviet Union.

РЕЗЮМЕ

Роберт Чульда, Британско-советская агрессия в Иране в 1941 г. Причины, ход и последствия

Целью статьи является представление и анализ совместной агрессии Великобритании и Советского Союза в августе 1941 г. против нейтрального Ирана, который обратил на себя внимание великих держав не только геополитическим положением, но и богатыми запасам нефти, а также тесным сотрудничеством с Третьим Рейхом. Сближение по линии Тегеран–Берлин, которое началось еще в 1930-е гг. XX века, в середине 1941 г. рассматривалось в Лондоне и Москве как непосредственная угроза, которую следовало устранить, что бы защитить свои геополитические интересы. Результатом этого стала непродолжительная война, свержение монархии и оккупация этой страны, что позволило нейтрализовать влияние Германии в Иране, а также укрепить позицию союзников (Великобритания, США) и СССР.